Een traditie miniatuurschilderen in ’s-Hertogenbosch?

Op de Tentoonstelling van werken van nog in leven zijnde meesters in 1839 in ’s-Hertogenbosch, waren behalve uiteraard schilderijen en enkele voorwerpen, ook miniaturen te bewonderen, ingestuurd door Daniel Nederveen, Hendrik Michaël en Frans Hüpsch. [1] Zij waren oud-leerlingen van de plaatselijke tekenschool, vanaf 1828 de koninklijke school voor nuttige en beeldende kunsten. Daniël Nederveen (1811-1891) had de opleiding in 1827 afgesloten als een van de hoogst gekwalificeerden in de hoogste klasse, [2] Hendrik Michaël (1814-1849) behaalde in 1835 de eerste prijs in de hoogste klasse Tekenen naar de Antieken, Frans Hüpsch (1817-…?) bereikte hetzelfde in 1836. [3] Michaël exposeerde twee miniaturen, Hüpsch drie, Nederveen drie, die te samen door de recensent van de *Noord-Brabander* beoordeeld werden als “De miniaturen in het algemeen hebben veel verdiensten”. [4]
Dat door oud-leerlingen van het Bossche instituut miniaturen werden ingestuurd, was niet evident. Miniatuurschilderen was geen vak aan de school, er was geen gespecialiseerd leraar voor aangetrokken, men kon er niet voor bekroond worden, niet volgens het reglement van 1817 noch onder het reglement van 1828. [5] De drie exposanten van 1839 moeten er toch voor opgeleid zijn – en wie weet ook andere oud-leerlingen, die niet tot exposeren kwamen. En die opleiding moet gedegen zijn geweest: uit het oeuvre van Hüpsch zouden in 1910, voor de overzichtstentoonstelling in Rotterdam, acht portretminiaturen worden geselecteerd, waarvan er vijf het jaartal 1839 droegen. [6] Daniël Nederveen verwierf in dit vak landelijke bekendheid. [7] De vraag doet zich dus voor: Wie leerde(n) Nederveen, Michaël en Hüpsch miniatuurschilderen? Stonden deze – de leerlingen, dus ook hun meester(s) – in een traditie? Kende Den Bosch een portretminiatuur-traditie?

De portretminiatuurkunst gaat terug op de miniaturen waarmee middeleeuwse handschriften werden verlucht. De verfijnde werkwijze op klein formaat werd voortgezet in de portretkunst. In de 16de eeuw beoefenden veel kunstenaars deze vorm van portretteren. De portretminiatuurkunst wordt als een op zichzelf staand genre beschouwd vanaf Hans Holbein de jongere (1497-1543). Sindsdien hebben veel grote maar ook kleinere en anonieme meesters dit genre beoefend. Sommigen specialiseerden zich er in en produceerden voornamelijk portretminiaturen. Afnemers waren, in de 17de eeuw, vooral de machtigen en rijken. De kunstwerkjes werden in een kostbaar lijstje in de woonruimten bewaard, of met zich meegedragen in een medaillon, armband, ring, zakhorloge, snuifdoos en dergelijke. In de 18de eeuw verspreidde het portretminiatuur, het bezit, dus ook de vervaardiging ervan, zich onder brede lagen van de bevolking. Niet alleen bleven gespecialiseerde meesters kostbare miniatuurportretten vervaardigen, maar ook kon de gegoede middenstander zich laten portretteren bij een geoefende tekenmeester. Daarbij ontwikkelde zich de techniek van het portretminiatuur-schilderen. Werden aanvankelijk de portretjes geschilderd op perkament (velijn), papier of karton, op hout of een metaal, vanaf de 18de eeuw diende vaak ivoor als ondergrond: dunne plakjes, afgezaagd van een olifantstand, ovaal van vorm, of rond, soms rechthoekig. Omdat waterverf moeilijk hecht op ivoor, werd de vettigheid grotendeels verwijderd van het materiaal; de verf werd met een fijn penseel in minuscule stipjes aangebracht, waarbij het al dan niet doorlopen der kleuren geregeld werd, en zo dat de puntjes de indruk maakten van textuur en lijnen (het

pointilleren). Bij voorkeur werden bijzonder doorzichtige verfsoorten gebruikt, gecombineerd met de transparantie van het ivoor, waardoor sfeervolle portretjes ontstonden, met behoud van scherpte en precisie. Het portretminiatuur – het kunstwerkje dat van nabij bekeken moest kunnen worden – vergde hoge schildertechnische vaardigheden.
Hoe was het, in de decennia rond 1800, in 's-Hertogenbosch gesteld met de beoefening van de miniatuurschilderkunst? De Bossche situatie in die periode is karig gedocumenteerd. Daarom wordt hier eerst de situatie in Nederland verkend, waarna de gevonden omstandigheden op 's-Hertogenbosch zullen worden toegepast. Tenslotte wordt ingezoomd op Nederveen, Michaël en Hüpsch.

1. De traditie van (portret)miniatuurschilderen in Nederland

In 1744 verscheen een boekwerk dat voor de beoefening van de (portret)miniatuurbeoefening van groot belang moet zijn geweest: *Verhandeling van de schilderkonst in miniatuur*. [8] Het was geschreven door P.J. Verley "op verzoek van veele aanzienlijke persoonen". [9] Hoewel het in 1744 verscheen, werd er in december 1743 al voor geadverteerd. [10] De courant meldde dat het werk, gedrukt in Utrecht, verkrijgbaar was bij boekhandels in zo'n 17 steden in Nederland, in veel plaatsen bij verschillende zaken. Het boek moet wijd verspreid zijn geweest. Aan het einde van het jaar was de oplage uitgeput. [11] Maar het werd geregeld bijgedrukt: men adverteerde nog in 1756 en 1779. [12] Brede lagen van de bevolking lazen dus over "de schilderkonst in miniatuur" en beoefende die ook. De bijzondere bedoeling van de *Verhandeling* was verwoord in de ondertitel: "Om gemakkelijk te leeren schilderen zonder Meester" (afbeelding 1.) Zonder Meester! Het was een doe-het-zelf-boek. In de bijna 200 bladzijden werd de amateur-kunstenaar ingewijd in alle benodigdheden en alle methoden en technieken van tekenen en schilderen, inclusief de portretteerkunst. (Portret)miniatuurschilderen werd dus op grote schaal amateuristisch beoefend. Het doe-het-zelf-boek van Verley werd opgevolgd door soortgelijke publicaties, als *De geheime illumineer-konst*, van J.B. Pictarius. [13] Ook dit werk, dat eveneens alle aspecten van teken- en schilderkunst binnen ieders bereik beoogde te brengen, kende oplage na oplage. [14] Tegen 1800 verschenen ook andere handleidingen betreffende het miniatuur. [15]
De grootschalige amateuristische (portret)miniatuurbeoefening blijkt ook uit de ruime assortimenten teken- en schilderbenodigdheden, die het grote publiek in krantenadvertenties werden aangeboden. Men berichtte de clientèle als men benodigdheden had ontvangen als "oprechte fyne supra Lauzaanse pastel in soort, waar onder zyn van een nieuwe uitvinding voor de Dames, om Landschappen en Bloemen te schilderen; als mede extra mooije Franse Pastel, alle soorten van fyne geprepareerde Couleuren in Oly, en voor de Miniatuur; alles voor een civile Prys". [16] Of als men overging tot een speciale verkoop van "winkel-waaren", "alles daags voor de verkoop te zien": "supra fyne geprepareerde Couleuren, voor Miniatuur en Olyverf, Schilders &c., Dozen met Oprechte Lanzaansche Crajonnen en allerlei gezaagd Teken-Kryt, fyne Engelsche Potlooden en Pastel, (…)" [17] In advertenties voor teken- en schilderbehoeften ontbreekt het nooit aan benodigdheden voor het miniatuurschilderen. Men noemde de speciale penselen en verven. Het kranten-lezend publiek schilderde op ivoren plaatjes vanaf de jaren zeventig in de achttiende eeuw – vanaf dan worden ze genoemd in advertenties. [18] "Ovaale

VERHANDELING
VAN DE
SCHILDERKONST
IN
MINIATUUR
Om gemakkelyk te leeren Schilderen
zonder Meester.
Verbetert en vermeerdert met verscheide Voorafgaande onderrechtingen, aangaande de Schilderkonst in 't algemeen, en een grondig onderwys der Tekenkonst, om het leeren en het gebruik van dezelve ligt te maaken.
Waar by men gevoegd heeft
EENE KLEINE VERHANDELING VAN DE SCHILDERKUNST MET CRAYON, MITSGADERS DE MANIER OM DE CRAYONS TE MAAKEN,
De Manier van alle Soorten van Platte-Gronden net te Wasschen.
De Kunst van de Schoonste Verwen, Gebruineerd Goud *en* Schulp-Goud, *en* Sineesch Vernis *te maaken.*
Nevens eene verklaring der Teken- en Schilderkundige Woorden, geschikt na de orde van het A. B. C.
Te UTRECHT,
By ARNOLDUS LOBEDANIUS,
Boekverkooper 1744.

Afbeelding 1. *Verhandeling van de schilderkonst*, uit 1744.

Yvore plaaten voor Miniatuur-Schilders" raakten verbreid onder de middenstand rond 1800. [19] Na de Franse tijd nam de amateuristische beoefening van teken- en schilderkunst en die van de (portret)miniatuurkunst een hoge vlucht. De in advertenties aangeboden benodigdheden namen toe, waarmee ook die voor miniatuurschilderen. Wie deze hobby beoefende, kocht, naast alle benodigde verven, penseeltjes en allerlei huisraad ter voorbereiding en conservering, ook "losse stukjes, dito Pakjes voor Miniatuur", naast "Lijsten voor Miniatuur, van verschillende aart en grootte; Fijngeslepen glazen voor Lijstjes, Medailjons en Snuifdoozen; Yvore Plaatjes" en "Lessenaars voor Miniatuur-Schilders". [20] Iets later in de tijd – toen Nederveen, Michaël en Hüpsch exposeerden in Den Bosch – besloegen de advertenties van Immerzeel jr. en Van Wisselingh in Amsterdam halve krantenkolommen. [21]
Amateurs die moeilijk met een doe-het-zelf-boek overweg konden, of ook de artistiek minder begenadigden, konden zich laten ondersteunen door deskundigen. In de Tekengenootschappen, in de 18de eeuw in veel steden aanwezig, werden heren geholpen door gevorderden of een tekenmeester of een corrector. Heren en dames konden ook privélessen volgen bij een kunstschilder. Ook de jongeren werden niet vergeten. In advertenties boden meesters hun diensten aan aan "Ouders of Voogden genegen zynde een Jonge Heer of Juffrouw onderwyzinge te doen genieten in de Teken-Konst, of in het Miniatuur Schilderen" , of aan "een Jonge Heer of Dame, of Ouders die voor haare Kinderen geneegen mogten zyn, om Instructie of Les te neemen in de Teeken-konst; alsmede in het Miniatuur-Schilderen." De lessen kon-

den gegeven worden bij de jongelui aan huis, maar bij voldoende aanmeldingen werd een "collegie" gevormd, waartoe dan maximaal twintig leerlingen werden toegelaten. [22] Rondreizende portretschilders, die vaak ook lessen gaven, betrokken daarbij ook "Jonge Heeren en Dames". [23] Bij grote toeloop werd groepsreductie gegeven. [24]
Miniatuurkennis en –kunde was ten slotte aanwezig bij de winkeliers. Een kunstliefhebber die materialen nodig had, kon van de leverancier ook uitleg krijgen over het gebruik ervan: hoe papier op karton en linnen op een raam te spannen, hoe de soorten potlood, krijt en pastel te gebruiken, hoe de water- en olieverven, de lijmen, lakken en vernissen samen te stellen en te conserveren, ze aan te brengen en te laten drogen. Hoe de plakjes ivoor te ontvetten, te prepareren, welke penseeltjes en verfstoffen te gebruiken en hoe te pointilleren. Hoe het portretminiatuur te bevestigen in een lijstje of sieraad. Handelaars in teken- en schildergerei waren echte vraagbaken. De bedrijfsvoerder van J. Immerzeel jr. stelde de clientèle nadrukkelijk gerust: aan het magazijn vond men "altijd in ruime verscheidenheid voorhanden (…) wat tot het *isochromeren*, *decalkeren*, *orientaliseren* en *millioneren* vereischt wordt, *met de noodige aanwijzing*" (zijn cursivering). [25]
Zo werd het (portret)miniatuurschilderen binnen ieders bereik gebracht en gehouden. In Nederland bestond in de decennia rond 1800 in brede bovenlagen van de maatschappij een hechte (portret)miniatuur-cultuur en –traditie.

2. (Portret)miniatuurschilderen in 's-Hertogenbosch

Quirinus van Amelsfoort (1762-1820), leden van de kunstenaarsfamilie Knip, Antonius Joannes Schull (1787-1864), Jacob Frederik van Dalsen (amateur kunstschilder, 1785-1857), Johannes Zacharias Simon Preij (1749-1822, Bosschenaar vanaf 1816), Gerard van Dinter (1746-1820), Joseph Weingartner (1754-1822) en opvolgers, de in Den Bosch woonachtige en werkzame kunstschilders, alsook de meesters aan de Stads Tekenschool (vanaf 1828 koninklijke school voor nuttige en beeldende kunsten), zijn geen van allen gereputeerd (portret)miniatuurschilder. Een uitzondering geldt vermoedelijk voor J.Z.S. Preij. Geboren in Praag (op 28.10.1749), was hij via Wenen, Dresden en Frankfurt naar Holland gekomen, waar hij zich eerst in Delfshaven, ten slotte in Rotterdam had gevestigd. Daar raakte hij als tekenmeester betrokken bij het in 1773 opgerichte Tekengenootschap Hierdoor tot Hooger. Bij dit genootschap, waarvan heren uit de hogere zelfs de hoogste maatschappelijke kringen lid waren, hielpen beroeps-"correctoren" de amateurkunstenaars bij hun kunstproducten. In 1781 verging het Hierdoor tot Hooger zo voorspoedig, dat drie correctoren werden aangesteld, naast Preij ook Gerard van Nijmegen (1735-1808) en Augustus Christiaan Hauck (1742-1801); later volgde Nicolaas Muys (1748-1808). [26] Men mag aannemen dat zij *qualitate qua* beschikten over miniatuurkennis en –vaardigheden. Hauck beoefende met zekerheid dit genre; een leerling van Prey, Gijsbertus Johannes van den Berg (1769-1817), specialiseerde zich als miniatuurportrettist. In 1790 werd hij corrector bij Hierdoor tot Hooger. [27]
Een zoon van J.Z.S. Preij, Carel Johannes, verhuisde in 1816 naar 's-Hertogenbosch. [28] De vader, voor de tweede keer weduwnaar en die zijn kinderen achtereenvolgens rondom hem zag wegvallen, is waarschijnlijk met Carel Johannes meeverhuisd. In zijn laatste levensjaren heeft hij de schilderkunst nog beoefend. Hij overleed in Den Bosch op 12 oktober 1822. In augustus 1823 werden op de Bossche "Tentoonstelling bij gelegenheid van het uitdeelen der

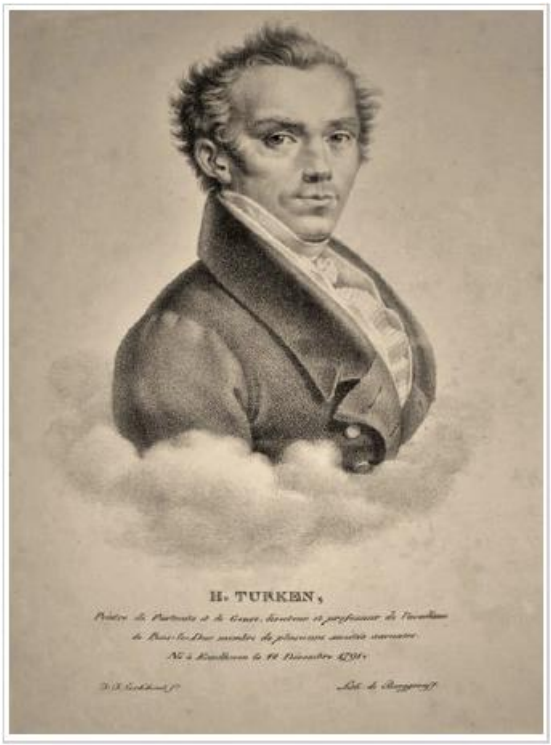
eerepenningen van de Teeken- en Schilder-akademie" acht werken van J.Z.S. Preij tentoongesteld. [29]
Toen Hendrik Turken (1791-1856) en zijn vriend Antoine Aloys Emmanuel van Bedaff (1787-1829) in 1820 als directeurs en tekenmeesters aan de Bossche Tekenschaal werden aangesteld, was de bejaarde voormalige corrector Preij waarschijnlijk een van degenen bij wie zij miniatuurkennis en –kunde aantroffen.

2.1 De periode van Hendrik Turken

Hendrik Turken was portretminiatuurschilder bij uitstek (afbeelding 2). Van Eijnden en Van der Willigen, die de publicatie van hun *Geschiedenis der Vaderlandsche Schilderkunst* voltooiden in 1820, het jaar van Turkens aanstelling in Den Bosch, beschreven hem aldus: "Henricus Turken, werd den 10den December des jaars 1791 te Eindhoven geboren. Hij vervaardigt niet alleen Miniatuur-Portretten, maar schildert die ook levensgroot met olieverw". [30]
Immerzeel had twee decennia later een breder overzicht over Turkens carrière, maar hij beschreef de Eindhovenaar nog steeds als "een bekwaam meester (…) in het schilderen van portretten, zoo in olieverw als in miniatuur"; later deed hij zich meer in het bijzonder kennen in het vak van huiselijke taferelen. [31] Weer tien jaar later imponeerde Kramm met zijn talloze aanvullingen op en correcties in het standaardwerk van Immerzeel. Ten aanzien van Hendrik Turken plaatste Kramm een toevoeging, maar niets ten nadelen van diens faam als portretminiatuur-schilder. [32] Deze specialiteit heeft beslist behoord tot zijn artistieke bagage. Of hij een leraar in dit vak heeft gehad, en wie eventueel, is onbekend.

2.1.1 Samenwerking portretminiatuurschilders Turken en Bagelaar

In 1819-1820 verbleven Turken en Van Bedaff in Eindhoven, de geboorteplaats van eerstgenoemde. In 1819 ontmoetten ze er de andere in Eindhoven geboren beeldend kunstenaar Ernst Willem Jan Bagelaar. Deze was onder meer (onder véél meer!) bekend om zijn portretminiaturen. Bagelaar leerde Turken en Van Bedaff etsen. Zelf ging hij zich vanaf 1820 toeleggen op schilderen met olieverf. [33] Turken en Van Bedaff zullen hem daarbij geholpen hebben.
Zouden Hendrik Turken en Jan Bagelaar geen kennis en kunde hebben uitgewisseld op het punt van portretminiatuur-schilderen?
Ernst Willem Jan Bagelaar werd in Eindhoven geboren op 16 september 1775 in het gezin van Jan Otto Bagelaar (1727-1802) en Maria Dorothea Gerarda Arpeau (1747-1811). De drie jongens in dit gezin maakten carrière in het leger. Ernst Willem Jan (roepnaam Jan) ging als veertienjarige in opleiding bij de cadetten. Hij doorliep de rangen van tweede en eerste luitenant, kapitein en verliet als majoor de dienst in 1815. Als militair nam hij deel aan veldtochten die hem brachten in Vlaanderen (1793-1794), Duitsland (1796), Noord-Holland (1797), Duitsland en Oostenrijk (1800-1801), weer Duitsland (1805), Pruisen (1806-1808) en nog eens Duitsland in de buurt van Hamburg (1813-1814).
Op vrij jonge leeftijd al bleek zijn aanleg voor tekenen. Tijdens zijn veldtochten maakte hij veel schetsen, vooral van landschappen. In 1802 maakte hij zich de kunst van het etsen eigen. Veel van zijn tekeningen, maar ook werken van andere kunstenaars, legde hij in etsen vast.

Afbeelding 2. Hendrik Turken (1791-1856), gerenommeerd portretminiatuurschilder en directeur van de Stads Teekenschool in ’s-Hertogenbosch (1820-1825).
Uit: *Collection des portraits des artistes modernes, nés dans le royaume des Pays-Bas, dessinés par J.J.Eeckhout et lithographiés par G.P. van den Burggraaff*. Brussel 1822.
Universiteitsbibliotheek Tilburg, Brabant collectie.

Hij verbeterde ook de etstechniek, publiceerde daarover, [34] en werd er voor bekroond met de zilveren medaille van de Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij. [35]
Naast veel tekeningen vervaardigde Jan Bagelaar honderden etsen, vooral in de periode na zijn pensionering in 1815 tot zijn verhuizing naar Son in 1821, waar hij introk bij zijn broer Jan Hendrik (roepnaam Hendrik), toen gepensioneerd kapitein. Jan Bagelaar kreeg bekendheid als beeldend kunstenaar. In 1820 nam hij deel aan de grote tentoonstelling in Gent. [36] Hij doneerde de Koninklijke Maatschappij van Beeldende Kunsten in Gent een volledige verzameling afdrukken van zijn etsen. [37] Deze benoemde hem tot lid in 1820, een voorrecht dat hij deelde met de miniatuurschilder Autissier, met leraren van de Antwerpse Academie en groten als Van Spaendonck en Pieneman, en na hem onder anderen Van Os, Schotel en Krüseman. [38]

Een inventarisatie van 291 van zijn werken vindt men op de website http://www.bagelaar.nl. De werken zijn ingedeeld in drie categorieën: tekeningen (93 stuks), etsen (189) en schilderijen (9). Onder de tekeningen telde ik er tien die als portretminiatuur aangemerkt kunnen worden. Het zijn alle portretjes in klein formaat, gemiddeld 57 x 43 mm. Eén is geschilderd in een liggend vierkant met afgeplatte hoeken, 79 x 85 mm, de overige zijn ovaal van vorm. Twee zijn geschilderd op ivoor, de overige op papier of karton. Van de 10 portretminiaturen stellen er 9 de schilder zelf voor, op verschillende leeftijden, vanaf 18 tot ca. 55 jaar. [39] Een portret-

miniatuur op ivoor en een op karton waren te zien op de overzichtstentoonstelling in Rotterdam in 1910. Ernst Willem Jan Bagelaar overleed in Son in 1837.
Men mag zich afvragen, of Bagelaar nog een rol heeft gespeeld in het kunstklimaat in 's-Hertogenbosch. Werden de contacten tussen deze portretminiatuurschilder en Turken en Van Bedaff na 1820 gecontinueerd? Bezocht de majoor het Bossche garnizoen? Bagelaar was in 's-Hertogenbosch niet onbekend. Hij tekende en etste enkele malen de Papenbril, op weg naar of terugkerende uit Duitsland. [40] Bagelaar maakte tekeningen en etsen naar het werk van A. van de Velde, J. Kobell en Jac. Janson. [41] Hij was leermeester van de in Helmond geboren Gerhardus Emaus de Micault (1798-1863) en werkte samen met Pieter Janson (1765-1851), die in 's-Hertogenbosch geboren was. Deze woonde als gepensioneerd majoor van voor 1824 tot 1836 in Huissen, Lingewaard, boven Den Bosch. Als de samenwerking van Bagelaar met Janson fysieke contacten dus reizen heeft geïmpliceerd, heeft Jan Bagelaar geregeld Den Bosch aangedaan. Zou hij oude bekenden in de kazernes hebben bezocht? Zou hij Turken en Van Bedaff niet gecontacteerd hebben – en uitgewisseld hebben over miniatuurschilderen, over de vorderingen van beide directeuren in het etsen en zijn eigen vorderingen in het olieverf-schilderen?

2.1.2 Samenwerking H. Turken en A. von Bonstetten

Ernst Willem Jan Bagelaar is een exponent van de groep kunstenaars die zich als zodanig ontwikkelden tijdens of dankzij de militaire dienst. De handtekenkunst was een belangrijk onderdeel van de officiersopleiding vanaf 1806. [42] Het vak werd met veel vrucht beoefend aan de Artillerie- en Genieschool in Delft (1814-1829). Als leraren werden gereputeerde kunstenaars aangetrokken, bijvoorbeeld de historie- en portretschilder Jan Willem Pieneman (1779-1853); hij werkte als professor in de schilder- en handtekenkunsten aan de opleiding van ca. 1808 tot 1816. [43] De Koninklijke Militaire Academie in Breda, vanaf 1828, werd wel vergeleken met een kunstacademie. Militair-kunstenaars waren onder anderen Martinus Antonius Kuytenbrouwer (1777-1850, luitenant-kolonel bij de artillerie), Otto of ook Anton (baron de) Howen (1774-1848, luitenant kolonel), Christiaan Heinrich Gottlieb Steuerwald (1802-1874, luitenant-generaal inspecteur der artillerie). Howen maakte een miniatuurportret van Lodewijk Napoleon. [44] Uit de omgeving van majoor Bagelaar kennen we Johannes Janson (1729-1784, officier), en zijn zonen tevens leerlingen Johannes Christiaan (1763-1823, officier bij de cavalerie) en Pieter (1765-1852, majoor), hierboven genoemd. [45]
Het garnizoen in Den Bosch telde eveneens militair-kunstenaars in zijn gelederen. Zij waren aanwezig in het regiment Zwitsers no 29, aldaar gelegerd van 1814 tot 1829. Eerste luitenant, vanaf 1820 kapitein August von Bonstetten (afbeelding 3), schetste 's-Hertogenbosch tussen 1815 en 1824. [46] Als militair-kunstenaar werd hij gewaardeerd door officieren, onder wie collega-kunstenaars, [47] alsook door de plaatselijke meesters [48] en andere leden uit de burgerij. Tot de artistieke verrichtingen van August von Bonstetten behoorde portretschilderen op ivoor. [49]
Bij talrijke contacten tussen Von Bonstetten en de Bossche kunstenaars kreeg hij hulp bij of correcties in zijn teken- en schilderwerk, zonder dat leraar-leerling-verhoudingen ontstonden, al overwoog August voortduren structureel lessen te gaan volgen. Hij bezocht geregeld de Stads Tekenschool, niet alleen op visite bij Turken en Van Bedaff die daar woonden, maar hij

Afbeelding 3. August von Bonstetten, zelfportret. Biemans a.w.

kon ook 's avonds tussen zes en acht uur de School binnenlopen en in het leslokaal gaan zitten "om met stempel en wit krijt op grauw papier gipsbeelden na te tekenen." "Ongeveer honderd leerlingen werkten daar bij het licht van een lamp, aan de hand van modellen en afgietsels. Het was er muisstil; je hoorde geen woord." "Schilder Turken bevindt zich voortdurend in de kamer en geeft aanwijzingen". [50]
Als gewaardeerd beeldend kunstenaar werd August gevraagd als lid van de commissie die de prijswerken der leerlingen beoordeelde en prominent aanwezig was bij de prijsuitreiking ten stadhuize. [51] Von Bonstetten noteerde deze activiteiten in 1817, 1818, 1820 en 1821 en moet dus de prijswerken van o.a. Johan Versfelt en Willem Verbeet (prijswinnaars in de hoogste klasse in 1817 en 1821) hebben gekeurd en waardig bevonden. [52] De commissie die zich over de tekeningen boog, markeerde alle tekortkomingen met strepen in het werk. De tekening met de minste strepen was de winnaar. In 1821 vond Von Bonstetten alle tekeningen slecht, op één na. [53] In dat jaar was Willem Verbeet winnaar in de klasse der Antieken.

2.1.3 Samenwerking tussen het garnizoen en de Tekenschool

Breder gezien maar nog op het artistieke vlak, bestond er hechte samenwerking tussen het garnizoen en de academie. Zonen van militairen konden het avondonderwijs volgen, zoals Hendrik Jan Heerenbrood, Ferdinand Adolph Theodoor van Ingen, Johan Carol Beukman, Charles Henri Leonard Mossel, en Antoon Piper. [54] Anderen regelden privéonderwijs voor hun kinderen, zoals Mauritz Johan Guillaume de Milly voor zijn twee oudste zonen Jacob Gerard Scipion Alexandre en Paul Antoine Guillaume, of Hendrik Joachim van Ingen voor zijn dochter Wilhelmina Emilie (en wellicht haar twee broers Ferdinand Adolph Theodoor en Carel Frederik Eduard), Gregorius Frederik Leutner voor dochters Antoinetta en Theresia, of ook Maurits Clarus Theodorus de Charon de St.-Germain, voor zijn zoon Charles Louis. [55]
De militairen zelf konden lessen nemen, althans zij namen deel aan tentoonstellingen in 's-Hertogenbosch, zoals wachtmeester F.M. Mulder en kolonel P. Groenia. [56] Ook echtgenotes

van militairen volgden lessen, zoals mw. A.M. de Seijff geb. Van der Niepoort. [57] Tekenonderwijs aan militairen werd aan de koninklijke school structureel gegeven in 1833, toen een twintigtal aspirant-officieren door de tijdelijke opheffing van de Koninklijke Militaire Academie in Breda aldaar hun studie niet konden voortzetten. [58] Tussen de academie en het garnizoen werd artistieke kennis en kunde uitgewisseld; het garnizoen droeg bij aan de artistieke cultuur en traditie in 's-Hertogenbosch.

2.1.4 (Portret)miniatuurbeoefening door ingezetenen

Zoals in Hollandse steden, behoorde ook in 's-Hertogenbosch en omgeving de beoefening van teken-, schilder en miniatuurkunst tot de vrijetijdsbesteding in de bovenste sociale lagen. Zoals overal elders, heeft men geliefhebberd op basis van binnen de klasse bestaande kunstcultuur en -traditie, wellicht met een doe-het-zelf-boek binnen handbereik. Velen hebben zich laten ondersteunen door deskundigen. Weingartner bood per advertentie zijn diensten aan. [59] Turken en Van Bedaff verstrekten hun "bijzonder onderwijs" aan "beminnaars en beminnaressen (der) edele kunst". [60] Ook andere meesters onderwezen de amateurs: dokter Pierre Joseph de Willebois nam lessen bij Mattheus Derk Knip [61] Een aantal van die liefhebbers is bekend vanwege deelnames aan de plaatselijke tentoonstellingen in 1822, 1823 en 1825, in eerste instantie bedoeld voor kwekelingen van de Stads Tekenschool. [62] Daar werden werkjes getoond van adellijke dames en heren en van gegoede burgers, zoals gezinsleden van Samuel Johan Versfelt, gemeenteraadslid en medeoprichter van de School, gezinsleden van notaris Jacobus de Bergh, of ook gemeenteraadslid mr. G.J. Dekkers. In 1823 werden zeven miniatuurtjes tentoongesteld. Eén was van de hand van Lambert van de Wildenberg, dan oud-leerling van de School. Als eerste prijswinnaar in 1822 in de klasse "Tekenen naar de Antieken, naar Beelden in Pleister", [63] moet hij zijn tekenopleiding in 1819 zijn begonnen. Hij zal dan twee jaar lessen van Turken en Van Bedaff hebben gevolgd. In 1822 nam hij deel aan de plaatselijke tentoonstelling, met vier werken, waaronder echter geen (portret)miniatuur. Een der werken heette *Een Schilderstuk, een Kindje met een Duifje*. [64] Maar op de tentoonstelling in 1823, vermoedelijk na een jaar "vervolmaking", [65] exposeerde hij negen werken, waaronder drie getekende portretten, waarvan één in miniatuur. [66]
De zes andere miniaturen, op deze tentoonstelling te zien, waren geleverd door drie deelnemers. liefhebbers van de tekenkunst – blijkbaar van de miniatuurkunst. Jonkheer A. Martini van Geffen exposeerde een nagetekend portretminiatuur, namelijk van Raphael d'Urbino. Mr. G.J. Dekkers leverde twee niet nader omschreven miniaturen. Mw. L.G.C. van Harencarspel Eckhart, geboren Croiset, toonde drie miniaturen, waarvan één naar Gerard Douw, en één, "Een jongetje spelende met een duif", naar H. Turken. [67] Deze beoefenaars van de miniatuurkunst volgden vermoedelijk privélessen bij Turken, tenminste het jongetje met de duif wijst in die richting.
Dat de portretminiatuurkunst werd beoefend door de Bossche burgerij, blijkt ook uit een notitie van Von Bonstetten: "Donderdag 21 februari (1822). Mooie dag. Schilderde op ivoor een portret van Stürler, door een jood geschilderd, dat ik moet verbeteren". [68]

2.1.5 Artistiek erfgenamen van Hendrik Turken

De jonge Daan Nederveen, geboren op 17 augustus 1811, was in 1823 oud genoeg om de tentoonstelling bezocht te hebben, waarop zeven miniaturen te zien waren geweest. Als leerling aan de Stads Tekenschool, heeft hij in 1824-'25 beslist kennis genomen van de reputatie van zijn leraar en directeur als (portret)miniatuurschilder. Misschien heeft hij de meester aan het werk gezien. Deze heeft gespecialiseerde kennis en kunde met zekerheid (zo niet met zeer hoge waarschijnlijkheid) overgedragen op reguliere en privéleerlingen. Waarom zou Daniël Nederveen (en zouden later Hendrik Michaël en Frans Hüpsch) hen niet gecontacteerd hebben, voor bijstand met raad en daad? Tot de laatstgenoemden behoort Mr. G.J. Deckers, die in 1823 twee miniaturen had geëxposeerd. Gerardus Josephus Deckers (1754-1834) was in '23 bejaard (69 jaar), maar hij was en bleef ten nauwste verbonden aan de school, waarvan hij in 1812 medeoprichter en sindsdien bestuurslid was geweest (afbeelding 4). Hij bleef bestuurslid tot aan zijn dood. [69] In zijn laatste levensjaren moet hij nog bereid en instaat zijn geweest, miniatuurschilder-technisch advies te geven.
Artistiek erfgenamen van Hendrik Turken vond men vooral onder zijn reguliere leerlingen, die tijdens zijn vijfjarig docent- en directeurschap beslist kennis hebben gemaakt met die kunstzinnige kwaliteiten waarom Turken beroemd was. Allereerst was daar Lambert van den Wildenberg(h), de miniatuurexposant in 1823. Geboren in Arnhem en daar gedoopt op 20 december 1803, was hij op jonge leeftijd naar Den Bosch verhuisd, waar hij de opleiding aan de Stads Tekenschool volgde. Bij de volkstelling van 1822 woonde hij, "ongehuwd, R.C., zonder beroep", op F 244, het adres van de school. Lambert woonde dus in bij zijn tekenmeesters. Hij was een productieve leerling, die deelnam aan de Bossche tentoonstellingen in 1822, '23 en '25. Waar Lambert van den Wildenberg vanaf 1825 tot 1834 verbleven heeft, is onbekend. [70] Bij de volkstelling van 1830 stond hij niet meer geregistreerd in 's-Hertogenbosch, maar in 1825–1830 kan hij geïnteresseerden in miniatuurschilderkunst nog hebben bijgestaan.
Een andere leerling van Turken die de verkregen kennis en kunde verder aan de koninklijke school zou uitdragen, was Thomas van Leent (1807-1882). Ook deze was een vruchtbaar kunstenaar; hij exposeerde in 's-Hertogenbosch in 1823, '25, '28, '39 en '54 (alsmede buiten Den Bosch). In 1839 werd hij op voordracht van directeur Dubois als tweede onderwijzer in de handtekenkunde aangesteld naast Pieter Barbiers. [71] Ook Van Leent kan, waar het door Turken overgedragen miniatuur-kunst betreft, aan geïnteresseerden tot vraagbaak gediend hebben.
Een leerling van Hendrik Turken die geworven deskundigheid beroepshalve zou uitdragen, was Willem Verbeet (1801-1887). Eersteprijswinnaar in de klasse der Antieken in 1821, verlengde hij zijn opleiding en werd in 1822 winnaar in de categorie Bloemen. Ook exposeerde hij dat jaar, [72] evenals in 1823, '25 (met tien werken), '28 en '39. Het waren vermoedelijk Turken en Van Bedaff die Verbeet introduceerden in het landelijke tentoonstellingencircuit. Met hen exposeerde Willem Verbeet in Amsterdam (1826) en 's-Gravenhage (1827). [73] De "keurige fijn-bloem- en fruitschilder en teekenmeester de heer W. Verbeet" [74] heeft leerlingen gehad en belangstellenden wellicht geadviseerd over de miniatuurschilderkunst.
Artistiek erfgenamen van H. Turken en A.A.E. van Bedaff waren in feite al hun Bossche leerlingen, met name degenen die in de verschillende klassen hebben gepresteerd, bekroond werden en exposeerden, behalve Lambert van den Wildenberg, Thomas van Leent en Willem Verbeet ook Philippus Adrianus en Jacobus de Bergh, Simon Jan-Baptist Beunis, Gerard

Afbeelding 4. Gerardus Josephus Deckers (1754-1834), medeoprichter en vervolgens bestuurslid van de Bossche Teekenschool en amateurbeoefenaar van de miniatuurschilderkunst. Detail uit D. Dubois, “Het bestuur der koninklijke school voor nuttige en beeldende kunsten” (1828).

Brenta, Izaak Hendrik Cabri, Jan Hendrik van Grootvelt, Hendrik Jan Heerenbrood, Joannes Franciscus Hutten, Ferdinand Adolf Theodoor van Ingen, Adrianus Benedictus van Lieshout, Antonius Franciscus May, Frans Mahie, Daniël Nederveen, Antoon Piper (of Peper), een J. Schumakers, Dirk Verbeet (een jongere broer van Willem), Johan Versfelt, Gerard van de Wiel en Piet Willems. Hoewel er tegenwoordig geen miniatuurtjes van Turken bekend zijn, kan het erfgoed van de befaamde meester nog lang in Den Bosch hebben voortgeleefd.

2.1.6 Handelaren in teken- en schilderbenodigdheden als autoriteiten

Waar men in Den Bosch in 1820-’30 teken- en schilderspullen kocht, is niet duidelijk. August von Bonstetten rapporteert geen aankoop of bestellingen: hij kreeg papier, grijze grondverf en witte verf van Weingartner, verf en olieblaadjes van Knip, oliekleuren van Van Dinter, hij kocht materiaal uit de nalatenschap van Van Dinter en kocht kwaliteits-penselen van Turken en Van Bedaff. [75] Borzo aan de Schapenmarkt, de later zo gerenommeerde kunsthandel in de Verwerstraat, werd wel vaak door de Zwitser bezocht, maar deze huurde er alleen prenten om te kopiëren. [76] In Bossche kranten vond ik tot nu toe over het genoemde decennium geen advertenties voor teken- en schilderbenodigdheden. [77] Drukkers en boekhandelaars, die in Nederlandse steden onder veel andere dingen ook teken- en schildergerei verkochten, adverteerden in Den Bosch behalve voor hun drukwerk ook voor diverse soorten papier (stadsdrukker H.J. van Gulpen), gezelschapsspellen (Palier), of tandverzorgingsproducten (Lion). Ofwel de teken- en schilderbehoeften moeten begrepen worden onder de “liefhebberijen”,

waar drukker en boekverkopen D. Noman voor adverteerde: “boeken, landkaarten, prenten, liefhebberijen en landmetersgereedschappen”. [78] Noman verkocht geen teken- en schildermaterialen, maar een product voor het oppoetsen van schilderijen: “een nieuw uitgevonden ENGELSCH MIDDEL in de plaats van WASCH. Dit beproefde middel is extra goed voor Kabinetten, Bureauen, Schilderijen, Lysten van Schilderijen en Spiegels; ook kan men het op alle verlakte Goederen gebruiken, het helderd de kouleuren die in de Bloemen of Ornamenten geschilderd zyn ten eenemale op en geeft een fraaije glans aan dezelve, het Potje met een Berigt kost 6 stuivers”. [79] Noman zal aan de geïnteresseerde klant het bijgesloten Berigt omstandig hebben toegelicht.
Teken- en schilderspullen werden in het land ook bij muziekwinkels verkocht. Zo in Amsterdam door het Groot Muzyk-Magazyn, waar mejuffrouw Weygand sinds 1813 “een allerkompleetst assortiment (…) van Vocale en Instrumentale Fransche, Italiaansche en Duitsche Muzyk van alle soorten” te koop aanbood, benevens allerhande muziekinstrumenten en muziekpapier, naast teken- en schilderbenodigdheden zoals “gepolyst Ivoor en Glas voor Miniaturen, Medaillons en Lysten”. [80] In Den Haag werden muziekwaren verkocht door F.L. Dony, “éditeur, Marchand de Musique et imprimeur en Taille-douce” (gravures), die ook teken- en schildergerei verkocht, waaronder “ivoires, des cadres pour la miniature, des glaces”. [81] In ’s-Hertogenbosch was het de boek- en krantendrukker Lion die bladmuziek verkocht. Al in 1821 kon men er intekenen voor abonnementen op allerlei Parijse muziekuitgaven, zoals ouvertures voor orkest, voor kleinere ensembles en voor pianoforte à quatre mains, composities voor gitaar en andere kamermuziekvormen met gitaar. [82] De steendrukker J.F. Demelinne verkocht al bij de start van zijn bedrijf muziek en muziekpapieren. [83] De platenhandelaar Borzo, hierboven al genoemd, verkocht in 1823 muziekinstrumenten en in 1834 ook bladmuziek. [84] Maar noch deze of Demelinne of Lion noch collega’s adverteerden in de jaren twintig voor teken- en schilderbenodigdheden. Wie was of wie waren in deze decennia in Den Bosch leverancier(s) van miniatuurschilderspullen en tevens de vraagbaak voor beginnelingen en gevorderden op dit vlak.

In 1821 verhuisde Joannes Ferdinandus Demelinne vanuit Rotterdam naar ’s-Hertogenbosch. Hij was zoon van Joannes Dominicus en Anna Louisa Florijn. Joannes Dominicus, oorspronkelijk Maastrichtenaar, hield in Rotterdam een drukkerij en boekhandel. Zijn zaak, gedreven met compagnon W. Locke, was, althans in het begin der eeuw, gericht op een Engelstalig publiek. Hij verkocht Engelstalig werk, vakliteratuur (bijvoorbeeld *Medical admonitions* van Parkinson), bellettrie (Milton’s *Paradise lost*) en theater (*German theater* van Kotzebue). [85] In 1802 ondernamen de compagnons de uitgave van de geheel Engelstalige courant *The Merchant*, [86] die in 1804 werd overgenomen door de Schiedamse drukkerij J. Locke en Comp. [87] Niet vreemd dus, dat de Londense reizend miniatuurschilder John Heuham (Heuhan) zich in juni 1816 “gedurende eenige weinige weken” bij Demelinne vestigde. Heuham schilderde “pourtraiten op yvoor van verschillende grootte, van zes tot veertig guineas.” Hij maakte ook “schetsen op Bristolpapier” voor een guinea of twee. Die schetsjes waren van miniatuurafmetingen en konden in een envelop per post verzonden worden. Zowel in de miniaturen als in de schetsjes gebruikte Heuham de meest bestendige kleurstoffen, met name de fijne rode kleuren van Madder, die alle Londense kunstenaars tegenwoordig gebruikten en die uitzonderlijk permanent waren. John Heuham was van plan zijn ochtenden te besteden aan lessen in miniatuur-

schilderen “op yvoor naar het leven”, aan dames en heren die daar professioneel dan wel uit liefhebberij gemotiveerd toe waren. De cursisten moesten wel al gevorderd zijn in het tekenen. Omdat de kwaliteit van de vervaardigde producten alleen zou blijken uit vergelijking met als zodanig erkende kunstwerken, nodigde Heuham de cursisten uit om miniatuurtjes, indien in hun bezit, voor dat doel mee te brengen. De resultaten van de cursus zouden de kwaliteit van de meegebrachte werkjes overtreffen! [88]
Het is alleszins aannemelijk, dat de dan 17-jarige Jan Ferdinand Demelinne bij de lessen betrokken is geraakt, al was het maar bij de praktische organisatie ervan: de werving en begeleiding van cursisten, de aanschaf van benodigdheden, het gebruik van de lokalen ten huize Demelinne, het tolken bij de instructies, enzovoort. Daarbij moet hij veel inhoudelijke kennis hebben opgedaan: probeer eens de technieken van het ontvetten van ivoor, het bereiden van gomwater en geschikte verven, de techniek van het pointilleren, het al dan niet in elkaar laten vervloeien van kleuren, het verkrijgen van textuur in de afbeelding, het gebruik van de fijne rode kleuren van Madder, de bereiding en conservering van lakken en vernissen, en al het andere, in het Engels aan een groepje cursisten te verduidelijken!
Snel na de uitvinding van de steendrukkunst, althans na de publicatie in 1818 van *Volständiges Lehrbuch der Lithographie und des Steindrucks*, door de uitvinder ervan, Aloys Senefelder (1771-1834), maakte Jan Ferdinand Demelinne zich deze kunst eigen. Hij beheerste die bij zijn verhuizing naar ’s-Hertogenbosch: in 1822 drukte de dan 23-jarige *Grondbeginselen der Teekenkunst, in fragmenten naar de Antieken*, het nieuwe leerboek voor handtekenkunde door H. Turken en A.A.E. van Bedaff. [89] Het was een fraaie proeve van zijn ambachtelijk kunnen.
Men mag vermoeden dat Jan Ferdinand Demelinne met zijn kennis en vaardigheden op miniatuurschildergebied een rol heeft gespeeld in de miniatuurcultuur rond Hendrik Turken en diens latente erfgenamen.

2.2 Het decennium voorafgaande aan de Bossche tentoonstelling van 1839

Na eervol ontslag van Turken en Van Bedaff als directeuren en tekenmeesters aan de Tekenschool, aan het einde van het schooljaar 1824-’25, [90] traden Dominique Dubois (1800-1840) en Pieter Barbiers (1798-1848) in 1826 aan als directeur en tekenmeester. [91] Geen van beiden was gerenommeerd portretschilder. Dubois werd bekend vanwege historische voorstellingen, [92] Barbiers was landschapsschilder. [93]

2.2.1 Pieter Barbiers behoeder van een miniatuurtraditie?

De functie waarin Dominique Dubois en Pieter Barbiers werden aangesteld, was afhankelijk gemaakt van een prijskamp, namelijk gerelateerd aan het tekenen van hoofden; daarin bleek Dubois de meerdere.[94] Van beiden was het ook Dubois die portretten vervaardigde: hij portretteerde de leraren en bestuursleden van het tot koninklijke school gepromoveerde instituut in 1828, [95] alsook Bossche notabelen en hoge officieren op “Het uitreiken van het Vaandel aan de Bossche mobiele Schutterij”, naast portretten in zowel 1828 als 1839. [96]
Landschapschilder Barbiers verwierf voorts bekendheid om zijn lithografieën, in latere jaren ook vanwege portretten in silhouet.

De zorgvuldigheid vereist te onderzoeken of het niet Pieter Barbiers is geweest, die een Bossche miniatuurtraditie, indien aanwezig, heeft voortgezet. Immers, Barbiers zou zich profileren als portret-silhouetteur. Welnu, portrettisten bedienden zich gewoonlijk van verschillende technieken, ook de rondreizende. In de bladen boden zij aan, portretten te vervaardigen in levensgroot of in miniatuur, in olieverf op doek, in pastel, gecrayonneerd, in miniatuur op ivoor of in silhouet, in kleur of zwart, al dan niet gehoogd met witte verf. [97] Daarbij lokten zij de clientèle met toezeggingen over de perfecte gelijkenis, de luttele minuten die de vervaardiging zou duren en allerlei nieuwigheden in de gebruikte materialen of werkwijzen, enzovoort. Nog in 1836 bood een F.A. Muller aan, silhouetten op boombladeren te vervaardigen, een geheel nieuwe uitvinding, die hij tevens genegen was te onderwijzen. [98] Behoorde Pieter Barbiers, portret-silhouetteur in zijn laatste levensjaren, tot dat gilde van veelzijdige portrettisten, reizend dan wel atelier-houdend, die het portretminiatuur tot zijn eventueel rijke portretrepertoire kon rekenen?

Pieter Barbiers lithografeerde beroemdheden uit de oorlog met België: de portretten van de matroos Holbein, van D.H. Chassé en Z. Ex. de heer Dibbets (litho's in het begin van de jaren dertig, vermoedelijk van zijn hand), en van generaal majoor Knotzer (in 1835). [99] Ook van gedenkwaardige burgers vervaardigde hij de portretten in steendruk: o.a. van Jan Nieuwenhuijzen, de oprichter van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (in 1835), van zijn voormalige directeur Dominique Dubois (in 1841), terwijl hij van de Zwolse letterkundige Jan Antonij Oostkamp niet diens portret maar zijn gedachtenismonument lithografeerde (in 1846). [100] De idee was steeds, dat men van zijn helden, rolmodellen en vrienden, graag een herkenbaar aandenken wenste te bewaren. Dubois, bijvoorbeeld, kopieerde hij van diens zelfportret op het schilderij het bestuur en de leraren van de koninklijke school voorstellende. Het portret was dan weliswaar gedateerd, maar men zag de schilder "zooals hij was vóór dat eene uittering hem in de laatste jaren zelfs voor zijne vrienden als geheel onkennelijk had gemaakt".[101] Barbiers kopieerde Dubois van het genoemde doek rechtstreeks op steen. Met als gevolg dat de afdruk de geportretteerde weergaf in spiegelbeeld, wat afbreuk deed aan de gelijkenis.

De Luthers gedoopte Barbiers [102] vervaardigde eveneens door zijn Roomse clientèle gewilde litho's van Mgr. Henricus den Dubbelden, dan apostolisch administrator van 's-Hertogenbosch (in 1833), van toenmalig paus Gregorius XVI (in 1836), alsmede van de heilige Willibrordus, Hubertus, Adulphus en Oda (in 1839). [103] Maar ook vervaardigde hij lithografisch portretten van dominees (o.a. ds. A. Schim van der Loeff in 1839, alsook van de dominees Huet, Swart, Wunder en Sartorius in 1846) en professoren (b.v. prof. dr. Jacob de Gelder). [104] Opmerkelijk is, dat Pieter Barbiers zijn gelithografeerde portretten vervaardigde naar bestaande afbeeldingen. Hij maakte Holbein naar een werk van Dubois, Dibbets naar Gerrit Adrianus van Oosterhout, Knotzer naar N. Pienemen, J.Wz. Nieuwenhuijzen "naar een (…) verstrekt origineel", Dubois naar diens zelfportret, Schim van der Loeff "naar het originele, bij de familie berustende", De Gelder naar C.H. van Ameron. Een portret van Wilhelmina van Pruisen vervaardigde hij naar Franz Kruger. De lithografieën van zijn eigen ouders maakte hij naar de portretten die zijn vader van beiden had gemaakt. [105] Noch zijn ouders, noch Dubois met wie hij veertien jaar onder één dak woonde en nauw samenwerkte, noch anderen uit zijn omgeving lijken ooit voor hem geposeerd te hebben. Men krijgt de indruk, dat geen geportretteer-

den kwamen poseren in Barbiers' lithografisch etablissement. Pieter Barbiers, zo luidt de conclusie, was geen specifiek portretschilder of –tekenaar.
Voor het drukken en verhandelen van zijn lithografisch werk wendde Barbiers zich veelal tot de beroemde steendrukker Desguerrois en Co. in Amsterdam, dan wel tot de niet minder beroemde Hilmar Johannes Backer in Dordrecht. Bossche steendrukkers (voor zover nagegaan) passeerde hij daarbij, met name de ondernemingen die bindingen hadden met de koninklijke school, zoals die van Jan Ferdinand Demelinne, [106] of de firma M. Maurot en A.B. van Lieshout, [107] of zelfs het bedrijfje van Waltherus Joannes Hanssen. [108] Het lithografische werk werd rechtstreeks vanuit die drukkerijen verkocht, dan wel via boekhandelaren verspreid over Nederland. Zelden vind men daaronder een Bossche boekhandel. Slechts het portret van Mgr. den Dubbelden werd in 1833 verkocht bij de Gebr. Langenhuijsen, dat van mensenvriend Jan Nieuwenhuijzen werd in 1835 mede verkocht bij A.H. Kante in Den Bosch. Pieter Barbiers bevoorrechtte als lithograaf geen Bossche steendrukkers noch boekhandelaren, ook niet degenen die banden met de koninklijke school hadden. Daarentegen afficheerde hij zichzelf in advertenties gewoonlijk als "Profr der Koninkl.-School te 's Bosch", soms kortweg "Profr der enz." [109]
Wederzijds vindt men Barbiers ook niet betrokken bij de grote projecten die Demelinne omstreeks 1840 onder handen had: de uitgave van *Geschiedkundig mengelwerk over de provincie Noord-Braband*, door C.R. Hermans, en vooral het prestigieuze *Gedenkboek der inhuldiging en feesttogten van Zijne Majesteit Willem II*, door Dr. J.J.F. Wap. [110] Voor het eerste boek werden de illustraties gemaakt door Martinus van Osch, [111] voor het tweede door Daniël Nederveen. Voor dit tweede boekwerk oogstte drukker Demelinne grote lokale, nationale en koninklijke lof, waarin de medewerkers deelden. Echter niet de professor had de litho's vervaardigd maar de jongere miniatuurschilder en oud-leerling van zijn school. [Zou dit tot animositeit tussen Professor en oud-leerling geleid kunnen hebben?]
Aan de school kregen de leraren het steeds drukker, vanwege de toenemende aantallen leerlingen. Een tweede onderwijzer in het handtekenen werd aangesteld met ingang van het schooljaar 1839-'40; op voordracht van Dubois werd Thomas van Leent benoemd. [112] Op 8 oktober 1840 overleed Dominique Dubois. Het is onbekend of Barbiers een van de vele sollicitanten naar de post van directeur is geweest, maar de Gentenaar P.E. Dielman werd aangesteld. Er vond een taakherschikking plaats tussen Dielman en Barbiers. In september 1843 werd, op voorstel van de directeur, besloten, voortaan ook op de zaterdag- en maandagavonden les te geven. Barbiers kwam hiertegen in het geweer, vanwege bestaande verplichtingen op die dagen. Het besluit werd opgeschort, maar de goede harmonie tussen directeur en lerarencorps was verbroken. De uitbreiding van de onderwijsavonden lijkt gerelateerd te zijn geweest aan de invoering van tekenlessen naar het levend naakt model. In 1844 besloot men met die lessen te starten. Weer vond een herschikking van onderwijstaken plaats; Pieter Barbiers verzocht nu om eervol ontslag, wat hem op 19 juni 1845 werd verleend. [113]
Leraren aan de koninklijke school verzorgden hun onderwijs gedurende het wintersemester. Tijdens de andere helft van het jaar en in de winter tijdens de blijkbaar lange weekends ontplooiden zij professionele activiteiten, ter aanvulling op het huishoudbudget, zoals lessen aan particulieren, en vervaardiging en verkoop van kunstwerken, wat Barbiers betreft: van lithografieën. Daarnaast had Pieter Barbiers zijn privéleven. In 1838 trouwde hij. De bruid was Wilhelmina Amelia Maria Agnes Meijering, geboren op 1 december 1798 in Kamperveen

LETTRES
SUR
LA MINIATURE,
PAR MANSION,
A PARIS,
CHEZ LOUIS JANET, LIBRAIRE,
ET CHEZ L'AUTEUR,
MDCCCXXIII.

Afbeelding 5. Mansion (1823). *Lettres sur la Miniature*.

waar haar vader dominee was. Waar en hoe Pieter en Maria Agnes elkaar hadden leren kennen, is onbekend. Maar Pieter Barbiers had, na een jaar (1823) werk als stadstekenmeester in Zaltbommel, twee jaar in Kampen dezelfde functie bekleed. [114] Daar en toen kan de relatie zijn ontstaan. Maar van een huwelijk was het niet gekomen. Maria Agnes verzorgde haar bejaarde, stilaan hoogbejaarde ouders. Pieter had gewacht. Hij aanvaardde de eervolle betrekking in Den Bosch in 1826 – en wachtte. Maria Agnes' moeder overleed op 23 april 1836, 62 jaar oud. Haar vader stierf tachtig jaar oud op 28 mei 1838. Op 18 september daar op volgend trouwden Pieter vanuit 's-Hertogenbosch en Wilhelmina Amelia Maria Agnes in Kampen. Er zijn geen aanwijzingen dat deze laatste naar Den Bosch verhuisde. [115] Barbiers vertrok in 1845 naar Zwolle, waar hij tekenleraar werd. [116] Zijn reproductie-activiteiten verbreedde hij nu tot vervaardiging en verkoop van silhouetten. [117] Na het overlijden van Pieter Barbiers zette zijn weduwe het bedrijf voort. [118]

Kortom: Pieter Barbiers jr. was wat portretten betreft, een kopiist en hooguit een kundig silhouetteur. Hij was geen portrettist die naast het silhouet zich bediende van uiteenlopende technieken, niet reizend en niet atelier-houdend. Leerlingen van de Bossche opleiding heeft hij niet specifiek onderricht in de portreteerkunst. Zijn deskundigheden lagen op het vlak van reproductietechnieken, eerst van de lithografie, later ook van de silhouetkunst. Vanaf begin jaren dertig was hij commercieel lithograaf; hij kán Daniël Nederveen hebben ingewijd, die zich in 1835 steendrukkersleerling noemde. [119] In zijn keuze voor steendruk-bedrijven en verkooppunten gaf hij geen blijk van binding met de school. Een drukkerij en uitgeverij als Demelinne betrok hem ook niet bij haar omvangrijke projecten. Barbiers' nering en ingewikkelde privéleven kostte hem veel tijd en energie. Dat hij daarnaast een klasje (oud)leerlingen – Nederveen, Michaël, Hüpsch, – onderwezen zou hebben in (portret)miniatuurschilderkunst en hen begeleid zou hebben naar de Bossche grote tentoonstelling in 1839, is zeer onwaarschijnlijk.

2.2.2 Het doe-het-zelf-boek in de jaren twintig en dertig

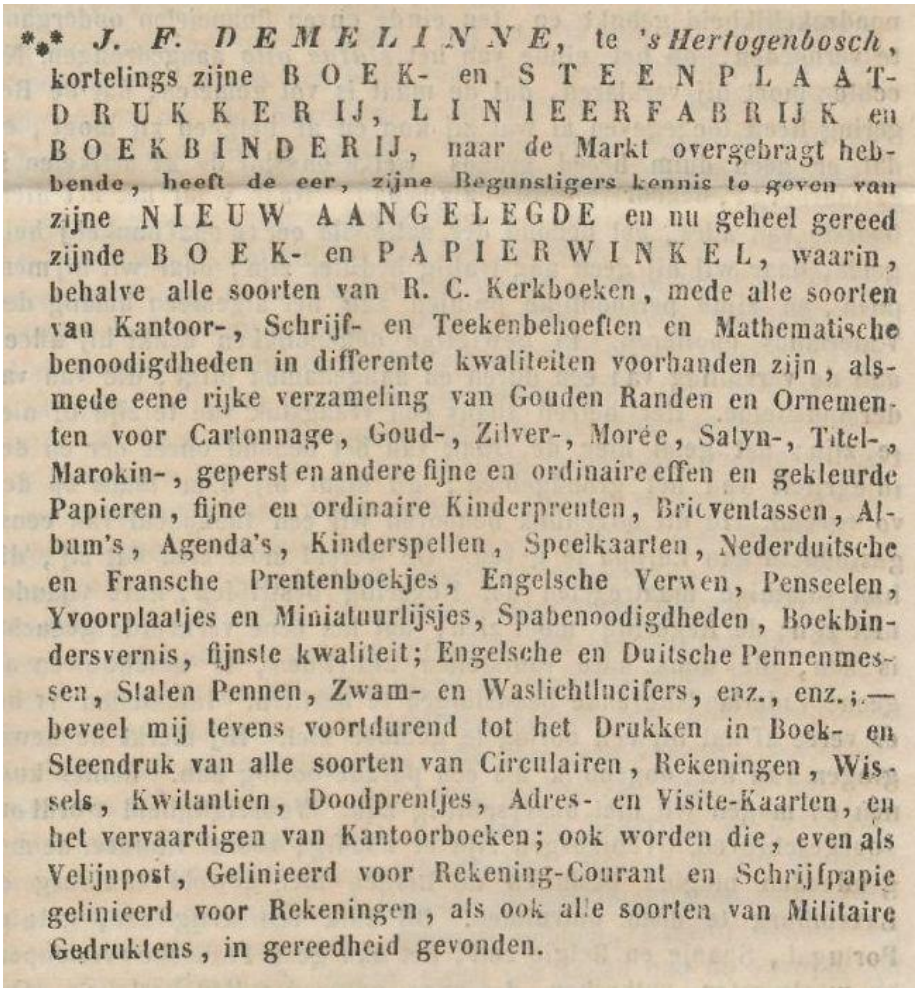
Tijdens de eerste decennia van de 19 de eeuw waren de oude doe-het-zelf-boeken op het vlak van miniatuurschilderen opgevolgd door nieuwe, moderne maar niet minder populaire en wijdverspreide handboeken. Uit 1820 dateert *Le Maître de Miniature, de Gouache et d'Aquarel*, door Edouard Auguste-Patrice Hocquart. Het was een werk, opgedragen aan de jeugd, die stapje voor stapje werd ingewijd in de kunst van het miniatuur, het landschap-, bloemen- en portretschilderen, hoe kleuren te mengen, tekeningen te wassen, enzovoort. [120]
In 1823 zag een werk het licht, dat in de volgende decennia het artistiek-autodidactische landschap ging beheersen: *Lettres sur la Miniature*, van de hand van ene Mansion, die op het titelblad niet met voorletters werd vermeld, slechts als "élève d'Isabey" (afbeelding 5). [121] De auteur was André Léon Larue Mansion (1785-1834), een van de grootsten in de miniatuurkunst. Tijdens zijn loopbaan exposeerde hij in Frankrijk alsook in Engeland. Al bij het verschijnen van zijn boek werd het tevens in Engeland uitgebracht. [122] In Noord-Nederland duurde het tot 1830 voordat het vertaald werd. Maar toen nam de beroemde schilder Eelke Jelles Eelkema de vertaling ter hand, L. Schierbeek, boekhandelaars en drukker in Leeuwarden, tekenden voor de bezorging. *Grondig onderrigt in de Teeken- en Schilderkunst, inzonderheid in Miniatuur, ten nutte van Jonge Kunst-Oefenaren* was vervolgens "alom te bekomen". [123] Van 1830 tot '40 werd er jaarlijks voor geadverteerd in landelijke en regionale bladen.
Blijkbaar voorzagen de handleidingen van Hocquart en Mansion in een breed gevoelde behoefte. De Amsterdamse boekhandel Immerzeel speelde daar op in: in 1836 bracht hij grote hoeveelheden handboeken op de markt, met titels als *Du Coloriste*, *De Dessinateur*, *Du Graveur*, *De Miniature*, *Du Peintre*, *Traité de Peinture*, *Traité de Coloris*, enzovoort, allesomvattende werken, echter niet onder auteursnamen, waarin de lezer alles kon vinden omtrent zijn of haar onderwerp van interesse. De reeks beperkte zich niet tot onderwerpen betreffende de beeldende kunsten: belangstellenden vonden ook handboeken over onder meer *De Botanique, De la Danse*, *Des Demoiselles*, *De Gymnastique*, *De la jeune Mère*, *De Parfumeur*, en nog heel veel meer. [124] *Alle* kennis en vaardigheden over *alles* stond ter beschikking van *allen*! Kennis en vaardigheden omtrent het portretminiatuur lagen in ieder geval binnen bereik van getalenteerde jongelui, met name van degenen die een driejarige kunstzinnige vorming hadden afgerond…

2.2.3 Een reizend portretminiatuurschilder in 's-Hertogenbosch

Ook het gilde der ambulante portretminiaturisten bleef actief. De rondreizende meester bleef vooral ook de jeugd onderrichten. Met nieuwe vindingen werd de geachte clientèle perfect resultaat in het vooruitzicht gesteld. Zo bood de portretschilder Guyard in 1834 aan, een portret in miniatuur of in olie te schilderen in vier zittingen. "De eerste persoon de beste" zou hij een landschap leren schilderen in acht lessen voor 100 gulden. Een "kweekeling of een liefhebber die zwak in het teekenen" was, bood hij een werktuig aan, graforama geheten, met behulp waarvan en mede "door een weinig oefening, (deze) een volmaakt gelijkend Portret

(kon) schilderen in verschillende grootte"; het werktuig benevens acht lessen gaf hij weg voor 150 gulden. [125]

In 1836 streek een reizend portretminiatuurschilder neer in 's-Hertogenbosch, Annaeus Theodorus Andreae jr. Hij had al gedurende enige tijd het vertrouwen genoten van "vele aanzienlijke familien binnen deze stad", waardoor hij zich vereerd voelde en wat hem dankbaar stemde, toen hij aankondigde dat hij "uit hoofde der vele aanvrage zijn verblijf ter dezer stede nog twee maanden (zou) verlengen". De "portretteur in miniatuur op ijvoor" verbleef niet in een hotel of logement, maar bij G.B. van Asten, Mr. Kamerbehanger in de Verwerstraat, te wiens huize hij te spreken of te ontbieden was, terwijl ook "adressen in Koffijhuizen en Societeiten (zouden) worden aangenomen". [126] Als het scheppen en bestendigen van de zo gratifiërende vertrouwensband tussen schilder en Bossche aanzienlijke kringen enkele weken tot maanden heeft geduurd, en de twee maanden verlenging nogal krap berekend waren (waarmee reizend kunstenaars hun klanten tot spoed maanden), dan heeft A.T. Andreae jr. zo'n half jaar lang portretten van Bosschenaren op ijvoor gebracht.
Zou hij belangstellende jongelui basiskennis of zelfs specialistische kennis omtrent miniatuurschilderen hebben bijgebracht? We spreken van 1836, het jaar waarin Daan Nederveen, in 1835 nog steendrukkersknecht, misschien zijn eerste miniatuurtje maakte, waarin recentelijk (ook in 1835) Hendrik Michaël zijn opleiding aan de koninklijke school voltooid had met de eerste prijs in de hoogste klasse, en het jaar waarin Frans Hüpsch hetzelfde zou presteren. Wie was deze rondreizende portretteur?
Annaeus Theodoor was zoon van Cornelius Hajo (Cornelis Hayo) Andreae en Cornelia Vinckers; hij werd in Assen geboren op 26 december 1808. Vader had een dubbel beroep. Hij was advocaat geweest en stond bij zijn overlijden in Assen nog bekend als oud-advocaat, maar was later als winkelier werkzaam geweest: zijn nalatenschap bevatte nog "winkel- en meer andere goederen". [127] Of Annaeus Theodoor een opleiding in de schone kunsten heeft gevolgd, is onbekend; Assen lijkt in deze decennia geen Tekenschool rijk geweest te zijn. [128] In 1835 was hij in militaire dienst, namelijk bij het vierde bataljon artillerie Nationale Militie. In maart beging hij een *faux pas*, het meisje was de 21-jarige dienstmaagd Aaltje Lok uit Smilde. Het huwelijk werd voltrokken op 31 mei 1835, met toestemming van de luitenant-kolonel. De ouders van Annaeus Theodoor en de vader van Aaltje waren bij de ceremonie aanwezig en consenteerden in het huwelijk. Cornelius Hajo was winkelier, Jan Jans Lok was dagloner; Annaeus Theodorus Andreae was zonder beroep. [129] Het kind werd geboren op 11 december 1835, een zoontje, dat naar grootvader Cornelis Hajo werd genoemd. De vader was bij de geboorteaangifte zonder beroep.
Slechts enkele maanden later verbleef A.T. Andreae jr. dus als "portretteur in miniatuur op ijvoor" zo'n half jaar lang in 's-Hertogenbosch. In hetzelfde jaar overleden zijn beide ouders kort na elkaar: Cornelius Hajo, geboren in Groningen op 20 april 1748, stierf in Assen op 3 april 1836. Cornelia Vinckers, geboren in Schildwolde op 21 april 1765, overleed in Assen op 29 oktober 1836. Hun inboedel werd verkocht "op regtelijke autorisatie", "tot liquidatie van den boedel en tot het behoud van het benificie van inventaris, waaronder deze nalatenschap is

*** *J. F. DEMELINNE*, te *'s Hertogenbosch*, kortelings zijne BOEK- en STEENPLAAT-DRUKKERIJ, LINIEERFABRIJK en BOEKBINDERIJ, naar de Markt overgebragt hebbende, heeft de eer, zijne Begunstigers kennis te geven van zijne NIEUW AANGELEGDE en nu geheel gereed zijnde BOEK- en PAPIERWINKEL, waarin, behalve alle soorten van R. C. Kerkboeken, mede alle soorten van Kantoor-, Schrijf- en Teekenbehoeften en Mathematische benoodigdheden in differente kwaliteiten voorhanden zijn, alsmede eene rijke verzameling van Gouden Randen en Ornementen voor Cartonnage, Goud-, Zilver-, Morée, Satyn-, Titel-, Marokin-, geperst en andere fijne en ordinaire effen en gekleurde Papieren, fijne en ordinaire Kinderprenten, Briefventassen, Album's, Agenda's, Kinderspellen, Speelkaarten, Nederduitsche en Fransche Prentenboekjes, Engelsche Verwen, Penseelen, Yvoorplaatjes en Miniatuurlijsjes, Spabenoodigdheden, Boekbindersvernis, fijnste kwaliteit; Engelsche en Duitsche Pennenmessen, Stalen Pennen, Zwam- en Waslichtlucifers, enz., enz.;— beveel mij tevens voortdurend tot het Drukken in Boek- en Steendruk van alle soorten van Circulairen, Rekeningen, Wissels, Kwitantien, Doodprentjes, Adres- en Visite-Kaarten, en het vervaardigen van Kantoorboeken; ook worden die, even als Velijnpost, Gelinieerd voor Rekening-Courant en Schrijfpapie gelinieerd voor Rekeningen, als ook alle soorten van Militaire Gedruktens, in gereedheid gevonden.

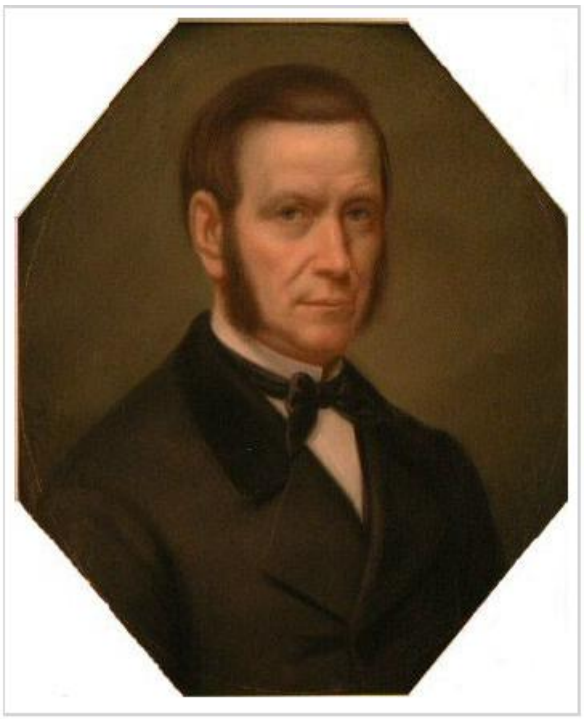
Afbeelding 6. J.F. Demelinne adverteert in de *Noord-Brabander*, 25 december 1838, voor "Yvoorplaatjes en Miniatuurlijstjes".

aanvaard". [130] Mocht Annaeus Theodoor in Den Bosch geen riante boterham hebben verdiend, dan kan de verkoop van de inboedel de ergste nood in het kleine gezin gelenigd hebben.
Het lijkt erop dat A.T. Andreae jr. zijn loopbaan als reizend portretminiatuurschilder heeft gecontinueerd. Wij beschikken over enkele annonces. Eind mei begin juni 1843 verbleef hij in zijn geboortestad Assen. Hij schilderde "op ivoir, volgens de nieuwste Methode transparant". Hij hoopte ook van zijn stad- en landgenoten de erkenning te krijgen die hem "zoo binnen als buiten dit Rijk" al was geschonken. [131]
In september van datzelfde jaar werkte hij in Groningen, "volgens de nieuwe Methode Transparant". De "menigvuldige werkzaamheden en aanvragen van de ingezetenen" hielden A.T. Andreae jr. nog even in Groningen, maar hij zou spoedig "buiten het Rijk" vertrekken. Bestellingen van buiten de stad wilde hij nog aannemen, mits "niet minder dan 3, 4 a 5 Portretten". [132] De verwijzingen naar het buitenland in de advertenties van mei-juni en september 1843 doen vermoeden, dat Annaeus Theodoor inderdaad periodiek "buiten het Rijk" heeft gewerkt.

A.T. Andreae jr., dan inwoner van Ulrum in de provincie Groningen, overleed jong, 41 jaar oud. De aangevers van zijn overlijden waren Hendrik van Daalen, 31 jaar, en Rinnert Alberts Draaisma, 44 jaren, bedienden in de strafgevangenis in Leeuwarden. Annaeus Theodorus Andreae, overleed op 12 september 1850. Van Daalen en Alberts Draaisma wisten dat Assen zijn geboorteplaats was en zij hielden hem voor 38 jaar. Zij kenden hem als portretschilder – "zijnde overigens niets bekend". [133]

2.2.4 De zaak van J. F. Demelinne

Kennis en kundigheid betreffende (portret)miniatuurschilderen was in Den Bosch manifest aanwezig vanaf 1821 in de persoon van Jan Ferdinand Demelinne. Deze vervaardigde *Grondbeginselen der Teekenkunst* voor Turken en Van Bedaff in 1822. Het is denkbaar, m.i. waarschijnlijk, dat de steendrukker, daarin gesteund door meester Turken, in Den Bosch zijn miniatuurkennis ten nutte heeft gemaakt.
Johannes Ferdinandus Demelinne en de in Rotterdam wonende Elisabeth van Roosmalen trouwden in 's-Hertogenbosch op 25 augustus 1828. Toen waren bij dit echtpaar al vier kinderen geboren: in Rotterdam Louise Charlotte Wilhelmine op 05.05.1821 en voorts in Den Bosch Bernarda Elisabeth Maria (20.08.1822), August Alexander (24.10.1823) en Johannes Ferdinandus (25.09.1826). De ouders waren volle neef en nicht, dus er waren huwelijksbeletselen (Elisabeth was ook tien jaar ouder dan Jan Ferdinand, en zij bracht een voorkind mee). Bij het huwelijk werden de vier kinderen geëcht en kregen de naam Demelinne. [134] Daarna werden drie meisjes geboren, waarvan er twee jong overleden: Sophia Maria (28.05.1829 – 17.01.1890), Carolina Johanna (30.12.1830 – 06.02.1832) en Carolina Sophia (09.06.1832 – 21.08.-1832). Volgens de BS-akten woonde het gezin achtereenvolgens in de Verwerstraat F6 (1822), de Waterstraat E 121 (1823) en aan de Groote Hekel F 47 (1826), vervolgens in de Verwerstraat F 1-3 (1829 e.v.). Vermoedelijk had Jan Ferdinand zijn steendrukkerij aan huis. Bij de aangiften van geboorten en overlijden na 1828 vergezelden werknemers de vader, namelijk de steendrukkersknechten Hendrik van der Schoot en Jacobus Burgerhoff. In deze jaren was Daan Nederveen nog kamerbehanger(sknecht). Toen hij zich steendrukkersknecht kon noemen, in 1835, had J.F. Demelinne geen aangiften meer bij de burgerlijke stand.
In 1838 bracht Demelinne "zijne Boek- en steen-plaatdrukkerij, linieerfabrijk en boekbinderij (over) naar de Markt". Bij die gelegenheid adverteerde hij "behalve (voor) alle soorten R.C. Kerkboeken, mede (voor) alle soorten van Kantoor-, Schrijf- en Teekenbehoeften", waaronder "Engelsche verwen, Penseelen, Yvoorplaatjes en Miniatuurlijstjes". [135] (afbeelding 6) Van de Bossche drukkers en boekhandelaren, muziekhandelaren, galanterie-winkeliers, en anderen, is dit de eerste en enige advertentie voor miniatuurschildergerei in deze decennia in de Bossche bladen (onder voorbehoud zoals geformuleerd in noot 77). Het is de vraag of Daniël Nederveen toen als steendrukkersleerling bij Demelinne in de leer was en bij deze raad en daad heeft gevonden bij de ontwikkeling van zijn miniatuurmeesterschap. In ieder geval heeft Nederveen voor Demelinne gewerkt in 1842, voor het beroemde *Gedenkboek*. En Martinus van Osch, voor Demelinne illustrator van het *Geschiedkundig mengelwerk* in 1840, bracht een tekening van Nederveen op steen [136] Maar ook als Nederveen bij een andere steendrukker emplooi heeft gevonden, heeft hij in Demelinne een vraagbaak kunnen vinden op het punt van miniatuurschilderkunst – alsook een leverancier van benodigdheden.

Afbeelding 7. D. Nederveen: Zelfportret (1874). Pastelkrijttekening. Het Noordbrabants Museum. R. Grémaux a.w. blz. 207.

3. Bossche portretminiatuurschilders

Daniël Nederveen, Hendrik Michaël en Frans Hüpsch leerden miniatuurschilderen in hun eigen stedelijke omgeving, waar de desbetreffende kennis en kunde in voldoende mate beschikbaar was. Een kunstvorm, die weliswaar aan de gespecialiseerde kunstenaar hoge artistieke eisen stelde maar waarvan de basisbeginselen door achtereenvolgende generaties amateurs waren aangeleerd "zonder Meester", konden zij zich eigen maken op basis van persoonlijk talent, ontwikkeld door een kunstzinnige opleiding die door hen met de beste resultaten werd afgesloten. Een hypothese als zou Daniël Nederveen het leermeesterschap van een gerenommeerd portretminiatuurschilder hebben gezocht – hij zou als 19-jarige in mobilisatie- en oorlogstijd naar Breda zijn afgereisd, waar de befaamde De Fontenay juist als kapitein der 's-Gravenhagense schutterij gelegerd was, om er zich te laten opleiden [137] – is onnodig (en ontbeert elke empirische evidentie).

3.1 Daniël Nederveen

Daniël Nederveen schilderde zijn eerste portretminiatuur in 1837, misschien al in '36. [138] Uit 1838 dateert een portretminiatuur dat vermoedelijk op bestelling geleverd was. [139] Vanaf dat jaar was hij ook rondreizend portretminiaturist en presenteerde hij zich dus als beroeps-miniatuurschilder. Zijn eerste gedocumenteerde reis voerde hem naar Breda, waar hij adverteerde op 10 juni 1838. [140] In 1839 woonde hij in Amsterdam, van waaruit hij met nagekomen werken deelnam aan de tentoonstelling in 's-Hertogenbosch.[141] In juni 1840 woonde Nederveen nog in Amsterdam, [142] kort daarop moet hij naar Den Bosch zijn teruggekeerd, waar hij werd

aangetrokken als steendruktekenaar voor het beroemde *Gedenkboek* van Wap. [143] In het vak van de lithografie bleef Nederveen actief: na de producten van zijn hand uit de beginjaren veertig is nog een lithografie bekend uit 1853. [144] Zijn zakenreizen als portretminiatuurschilder bleef hij voortzetten tot 1853; aan de hand van krantenadvertenties werden zijn verplaatsingen gereconstrueerd. [145] Zijn laatste grote manifestatie als miniatuurschilder was de tentoonstelling in Den Bosch in 1854. Daniël Nederveen presenteerde "Eene lijst met miniaturen", [146] die door een recensent lovend werden besproken. [147] Op het vlak van de (portret)miniatuurkunst werd Nederveen als de meester gezien. Het Noordbrabants Museum bezit een vijftiental van zijn werken in de collectie (afbeelding 7). [148]
Met de opkomst van de (portret)fotografie, juist in die jaren, en de teloorgang van de miniatuurkunst, raakte Nederveens meesterschap in de vergetelheid. Terecht ontrukt zijn biograaf, R. Grémaux, deze "vergeten Bossche meester van landelijke statuur" aan de vergetelheid.

3.2 Hendrik Michaël

Met Hendrik Michaël en Frans Hüpsch belanden we in een ten opzichte van Nederveen nieuwe generatie kwekelingen. Gezien de jaren waarin zij hun opleiding aan de koninklijke school voltooiden (respectievelijk 1835 en 1836), moeten Michaël en Hüpsch deze begonnen zijn in 1831 resp. 1832. Het waren de jaren na de cesuur veroorzaakt door de onlusten met België, waarin het onderwijs deels stil lag, [149] anderzijds er aan vernieuwingen werd gewerkt. Zo werd het schoolgebouw gerenoveerd en vergroot, in de zomermaanden van 1830 tot aan de plechtige opening voor de cursus 1831-'32. Men startte toen met 300 leerlingen. [150] Hendrik Michaël moet één van hen zijn geweest.
Hendrik, geboren in Wijk en Aalberg op 24 oktober 1814, was zoon van Andries Michaël en Jenneke Mans. In dit gezin werden kinderen geboren tussen 1807 en 1831, elf kinderen inclusief een doodgeboren kind. Na het overlijden van de ruim 18-jarige Wilmina (op 27 juli 1826) werd het volgende geboren meisje (op 22 april 1828) weer Willemina genoemd. Twee zoons in leven in dit gezin heetten Hendricus / Hendrik, twee anderen Johannes / Jan, vermoedelijk genoemd naar familieleden die in die tijd "het recht" hadden "vernoemd te worden". [151] Het wijst op een traditionele familiestructuur. Allen werden geboren in Wijk en Aalberg; men vond de huwelijkspartners vooral in het eigen dorp. In de kring van aangetrouwden zingen veel dezelfde familienamen rond (een Michaël trouwde zelfs met een Michaël). De jongens traden ook in het beroep van hun vader, timmerman. Tegen deze achtergrond is het gedrag van Hendrik opmerkelijk. Hij verliet Wijk en Aalberg als 16-jarige en trok naar de provinciehoofdstad voor een kunstzinnige opleiding. Op de dag, vermoedelijk, dat hij daarmee startte, 1 oktober 1831, overleed de vader. Zou het hechte thuisfront een verband hebben gezien? En het Hendrik verweten hebben?
Hendrik Michaël besloot zijn opleiding aan de afdeling Handtekenkunde in 1835 met de eerste prijs in de klasse der Antieken. Vervolgens trad hij als administrateur in dienst van Waterstaat Noord-Brabant. [152] Wellicht lieten zijn werkzaamheden hem de mogelijkheid, in de winter-avonduren de opleiding aan de afdeling Bouwkunde te volgen. Althans Van Zuijlen vermeldt in de Bijlage in zijn hier veelvuldig geciteerde gedenkboek een H. Michaëls als eersteprijswinnaar bij Bouwkunde na de cursus 1837-'38. Een Michaëls kon (nog) niet geïdentificeerd worden. Gezien Van Zuijlens verbijsterende slordigheid in het spellen der eigenna-

men, kan hier sprake zijn van dezelfde H. Michaël. Hendrik zou zich dan eerst artistiek, vervolgens ambachtelijk hebben laten scholen. Op het eerstgenoemde vlak is zijn deelname aan de Bossche tentoonstelling in 1839 bekend, voorts is van hem een portrettekening van burgemeester Mr. A.G. Verheijen uit 1841 bekend. [153]
Op de genoemde tentoonstelling toonde Hendrik Michaël "Het portret van eene jonge Jufvrouw , in miniatuur" en "Het portret van een Jongeling, in dito". [154] De verblijfplaats van de miniatuurtjes is vandaag de dag onbekend. Hoe, waar en wanneer Hendrik het portretminiatuur-schilderen heeft geleerd, is niet bekend. Veel kan de getalenteerde jongeman zichzelf hebben eigen gemaakt. Tot de eventuele vraagbaken hoorden, zoals hierboven voor Nederveen beschreven, de artistiek erfgenamen van Hendrik Turken, de zittende tekenmeesters van de koninklijke school, militair-kunstenaars, de rondreizende portretminiaturist A.T. Andreae jr., de leverancier van de benodigdheden J.F. Demelinne, en voor Hendrik Michaël en Frans Hüpsch nu ook de oudere collega Daan Nederveen. Maar de drie miniaturisten van 1839 gaven in de aanloop naar die tentoonstelling niet de indruk van gezamenlijke voorbereiding daarop. Nederveen organiseerde en realiseerde in 1838 een zakenreis naar Breda en verhuisde naar Amsterdam (zie boven). Hüpsch trof begin 1837 voorbereidingen voor vestiging in Breda – waarbij hij overigens al annonceerde beroeps-miniatuurschilder te zijn (zie hieronder). Voor de drie exposanten leidden verschillende wegen naar de Bossche tentoonstelling.
In 1839 bezocht de Haagse kunstschilder Johannes Bosboom de Brabantse provinciehoofdstad. Bosboom exposeerde niet. Of hij (een) bevriende kunstenaar(s) begeleidde, dan wel om andere redenen Den Bosch bezocht, is onbekend. Maar in 1839 tekende hij de preekstoel in de Sint-Jan (afbeelding 8). Johannes Bosboom en Hendrik Michaël kunnen elkaar ontmoet hebben.
Vanaf 1842 verbleef Hendrik Michaël in 's-Gravenhage, waar hij voor Rijkswaterstaat werkte in de functie van opzichter-tekenaar, vervolgens als ingenieur. [155] In die jaren veertig werd hij ook helemaal opgenomen in het Haagse kunstenaarsmilieu. In deze belangrijkste der "romantische pleisterplaatsen" [156] waren en werden de toonaangevende Nederlandse Romantische schilders opgeleid, die er vaak bleven wonen. Onder hen leefden vernieuwende ideeën over het wezen en de vormgeving van de kunst. Op 18 januari 1847 verenigde een groepje kunstenaars zich tot het Schilderkundig Genootschap Pulchri Studio. Oprichters waren Barth en Huib van Hove, Johannes Bosboom, Reinier Craeyvanger, Charles Rochussen, Elchanon Leonardus en Sam Verveer, Jan en Johan Hendrik Weissenbruch, Hendrik Michaël, en anderen. Barth van Hove werd de eerste voorzitter, Johannes Bosboom werd penningmeester, secretaris werd Hendrik Michaël. [157]
Hendrik Michaël overleed na een ziekbed op 4 september 1849. Het overlijden werd aangegeven door twee bidders, die lieten noteren dat Hendrik ongehuwd was en zonder beroep. Dit laatste was een vergissing, tenzij Hendrik bij Rijkswaterstaat zijn ontslag had genomen of gekregen. Zaken rondom dit overlijden werden niet door de familie Michaël uit Wijk en Aalberg geregeld. Twee naaststaanden, Haagse ingezetenen, namen de taak op zich van executeur testamentair: R. Musquetier en J.L. van der Vliet. Zij gaven kennis van het overlijden via een krantenannonce, betuigden "hunnen hartelijken dank aan allen die (hem) zoo wel op zijn sterfbed als bij zijne teraardebestelling zoo vele blijken van liefde en vriendschap (hadden) gegeven", en zochten in contact te komen met "allen die iets te vorderen (hadden) van, of verschuldigd (waren) aan wijlen den heer Hendrik Michaël". [158] Musquetier en Van der Vliet

Afbeelding 8. J. Bosboom: De preekstoel in de Sint-Jan te ’s-Hertogenbosch. Aquarel gesigneerd en gedateerd 1839. Website RKD.

zullen zich ontfermd hebben over Hendriks nalatenschap. Wat deze bevatte, is onbekend. Had zijn woning een atelier met teken- en schilderspullen? Stond er onverkocht werk, dat wellicht nog te gelde is gemaakt? Hendrik Michaël schijnt een portret van N. Pieneman te hebben vervaardigd. [159] Verder zijn uit Michaëls Haagse periode zelfs geen titels van werken bekend gebleven.
Wie waren de executeurs testamentair? Richard Musquetier (1808-1865) was functionaris bij Rijswaterstaat in Den Haag. Geboren in Rotterdam uit gegoede familie, en in gegoede familie ingetrouwd (in 1838), was hij opgeklommen van aspirant ingenieur in 1834 tot hoofd ingenieur titulair bij zijn overlijden. [160] Bij Rijkswaterstaat zal Musquetier in nauwe betrekken hebben gestaan tot Hendrik Michaël. Misschien waren zij hechte collega’s, of heeft eerstgenoemde personele verantwoordelijkheid gedragen over de jongere ingenieur?
J.L van der Vliet is waarschijnlijk Jacobus Leunis van der Vliet (1814-1851). In zijn geboorteplaats Zierikzee had hij zeer ongemotiveerd als apothekersassistent gewerkt, tot hij in 1844 besloot zich geheel aan de letterkunde te wijden. Hij vestigde zich in Den Haag, waar hij in 1845 het tweewekelijks tijdschrift *De Tijd* en in 1849 het *Zondagsblad* oprichtte, die hij bekwaam redigeerde. Onder de naam Boudewijn schreef hij gedichten en verhalen, stelde hij enkele bundels samen en bezorgde vertalingen. [161] J.L. van der Vliet hield zich graag op in Haagse societykringen. Hij was lid van het literaire genootschap Oefening kweekt Kunst. Hij moet de leden van Pulchri goed gekend hebben. Een van de letterkundigen die hij strikte voor bijdragen aan *De Tijd* was mevrouw Truitje Toussaint, de vrouw van Pulchri-penningmeester Johannes Bosboom. [162] Jacobus Leunis van der Vliet nam het executeur testamentair-schap op zich, denkelijk omdat hij tot de leefwereld van de overledene wilde behoren.

3.3 Frans Hüpsch

Frans Hüpsch (Hübsch, beide met en zonder umlaut) was de natuurlijke zoon van Theresia Hüpsch, geboren in Langenau, Bohemen, op 3 mei 1817. De moeder overleed in Langenau (op 22 juli 1841): vermoedelijk dus verbleef Frans niet met Theresia maar met familie, vrienden en kennissen in Nederland. In die jaren hadden groepen Bohemers, met name uit Langenau, zich in de belangrijkste Nederlandse steden gevestigd, waar zij merendeels de kost verdienden met de handel in Boheems glas en kristal. [163] In 's-Hertogenbosch (waar Frans Hüpsch de opleiding aan de koninklijke school vermoedelijk in oktober 1832 begon) en in Breda woonden twee broers Hüpsch uit Lechtina, Bohemen, die beiden in glas en aardewerk handelden, in welke branche Frans eveneens werkzaam zou zijn. Johan Christoffel Hüpsch trouwde in 1813 in Den Bosch met de Bossche Agnes Bodenstaff. Toen had hij al "sedert lange jaren (…) de Negotie van Glaswerk (…) uitgeoefend (…) in een Kelder onder het Huis bewoond door de Heer (J.) Bodenstaff." [164] Johan Christoffel vervolgde zijn nering vanaf 1813 elders en verkocht "mede beste Kurken, Apothecare Doosjes, Potjes en Mortiers". [165] Vanaf 1819 adverteerde hij als reizend handelaar. [166] Ignatius Hüpsch trouwde in 1825 in Breda met de uit Ginneken afkomstige Maria Antonia Schoemaekers. Ignatius had daar een handel in glas en aardewerk. Deze ging echter failliet in 1830, [167] waarop hij uit Breda vertrok en zich in Den Bosch vestigde. [168] Ignatius Hüpsch overleed in Ginneken en Bavel in 1850.
Er zijn geen aanwijzingen dat Frans Hüpsch betrokken zou zijn geweest bij de glas- en aardewerkaffaires van zijn naam- en landgenoten. Toch lijkt het waarschijnlijk dat hij al jong vertrouwd is geraakt met schildermaterialen en –technieken. In 1836 voltooide hij zijn tekenopleiding aan de koninklijke school, maar al in de wintermaanden '36-'37 vestigde hij zich, nog geen twintig jaar oud, als "porcelein-, miniatuur-, doek-schilder en vergulder" in Breda – hoewel nog zonder vast adres. [169] De vestiging lijkt niet blijvend gelukt: bij de Bossche tentoonstelling in 1839 woonde Frans in de provinciehoofdstad. Hij exposeerde tien werken: drie Bijbelse voorstellingen, twee portretten, drie portretminiaturen en twee beschilderde porseleinen vazen. [170] Van zijn hand zijn acht miniatuurschilderingen bekend, althans deze werden in 1910 op de Rotterdamse overzichtstentoonstelling getoond, waarvan er vijf het jaartal 1839 dragen. [171] Bovendien maakte hij in dit jaar de tekening van het gebouw der koninklijke school. [172] Frans Hüpsch moet een veelzijdig en creatief kunstenaar zijn geweest, zoals ook het vervolg van zijn levensverhaal illustreert.
Kort na deze landelijke tentoonstelling vertrok Frans Hüpsch naar Den Haag: hij heeft daar lang genoeg verbleven om (weer?) contacten aan te knopen met geïmmigreerde landgenoten en om Jakoba Katrina Kerling voldoende te leren kennen, met wie hij op 27 oktober 1841 trouwde. Jakoba Katrina was kappersdochter, Frans was van beroep "porceleinschilder". De echtelieden verkeerden in behoeftige omstandigheden: Frans werd vrijgesteld van het betalen der translatiekosten.[173] De "studiereis" naar Bohemen in 1841, vermeld door Scheen, [174] kan (mede) gerelateerd zijn geweest aan het overlijden van zijn moeder (op 22 juli '41), en kan (mede) het karakter van een huwelijksreis hebben gehad.
Van 1842-'43 dateert de samenwerking tussen de porseleinschilder Hüpsch en de glashandelaar Jacob Steffen (1809-1889). Hun "fabrijk van geschilderd, gekleurd en mat vensterglas, geschilderd en verguld porcelein", die al bekendheid genoot maar vanaf oktober '43 geheel operationeel was, had depothouders in Amsterdam, Rotterdam, Delft en 's-Gravenhage. [175]

Steffen en Hüpsch vervaardigden niet alleen artistiek vormgegeven gebruiksvoorwerpen, maar ook kunstafbeeldingen op glas. Het duo exposeerde op Tentoonstellingen van nog in leven zijnde Nederlandsche meesters, in Den Haag in 1843 en '45 en in Rotterdam in 1846. [176] De bladen maakten geregeld melding van werk uit het atelier, waar ook leerlingen in opleiding waren. [177] In 1845 was dit dermate gerenommeerd dat Z.M. de koning er schilderijen kocht; in 1845 ook werden Steffen en Hüpsch "na het inzenden hunner proeven, boven alle, zelfs buitenlandsche mededingers, door eene commissie verkozen (…), om de schoone ramen van de St. Janskerk in Gouda te herstellen". [178]
Maar in 1847 kwam er een einde aan hun samenwerking. Hüpsch vond, dat hij zelf voornamelijk de artistieke inbreng had, waarbij Steffen dan garant stond voor de technische procedures. [179] Hun wegen scheidden zich: Jacob Steffen bleef in "den groot- en kleinhandel in vensterglas, het glasbrandschilderen en het glasmatslijpen". [180] Hij sloot in achtereenvolgende jaren verschillende vennootschappen af, maar na 1858 worden van hem geen zakelijke advertenties meer aangetroffen. Op 13 juli 1876, bij het huwelijk van zijn zoon Julius Carel, handelsreiziger, was Jacobus Steffen, 67 jaar, zonder beroep. Frans Hüpsch werkte verder met schilderen, kleuren en branden van glas. Daarnaast beoefende hij het "Decoratie- en Kamerschilderen in olieverf op doek", [181] terwijl hij ook adverteerde als "portret- en kunst-glas-brandschilder". [182] (afbeelding 9) Als glazenier oogstte hij successen. In 1848 vervaardigde hij een niet nader genoemd altaarstuk, dat hij tentoonstelde, maar welke expositie ingekort moest worden omdat het stuk naar het paleis zou worden overgebracht, waar de koning het wenste te bezichtigen. [183] Rond deze tijd gaven de kranten ook hoog op over een gebrandschilderd venster, de heilige Dominicus voorstellende, bestemd voor de St.-Dominicuskerk in Leiden. [184] Misschien is dit venster het altaarstuk waarvoor de koning belangstelling toonde. In 1849 stuurde Hüpsch een vijftal geschilderde glazen naar de grote Tentoonstelling van Nijverheid in Delft, waarvan een het koninklijke wapen voorstelde. [185] Eind 1852 of begin 1853 had hij koningin Sophie, de echtgenote van Willem III, haar portret op glas geschonken; in februari '53 vereerde hare majesteit de kunstenaar met "een fraai repetitie-horologie". [186]
In 1853 werkte Hüpsch aan het grote kerkraam *De afneming van Christus van het kruis*. De voorstelling was hem vertrouwd: een kruisafneming had hij al in 1839 in Den Bosch geëxposeerd, en met Steffen had hij deze voorstelling vervaardigd in 1843. Voor welke kerk dit venster in 1853 bestemd was, is onbekend. De bladen berichtten dat het op de tentoonstelling in Den Haag in 1853 te zien zou zijn; het zou "waarschijnlijk wel het eenige van dien aard zijn". Bij deze gelegenheid gaf de meester te kennen weer leerlingen te willen opleiden. [187]
Zo'n tien jaar nadat de landverhuizer Frans Hüpsch administratieve kosten verbonden aan zijn huwelijkssluiting niet had kunnen betalen, kon hij zich maatschappelijk en artistiek geslaagd noemen. Hoe het hem na 1853 is vergaan, is onbekend: advertenties ontbreken vervolgens. Weer tien jaar later troffen ernstige problemen het echtpaar Hüpsch-Kerling. Op 23 januari 1865 werd "Jacoba Katharina Kerling, gedomicilieerd te 's Gravenhage, huisvrouw van Franciscus Hupsch, uit hoofde van krankzinnigheid, gesteld onder curatele". [188] Het vonnis van de Haagse arrondissementsrechtbank spreekt van "huisvrouw", niet "weduwe" van F. Hupsch: waarschijnlijk was deze nog in leven. J.K. Kerling overleed half juni 1899. In de advertentie heet zij nu "wede. van F. Hüpsch". [189] Waar en wanneer Frans Hüpsch is overleden, is (nog) onbekend. [190]

Afbeelding 9. F. Hüpsch: Portret van Maria C. Oudshoorn (1846-1926). Olieverf op doek, 36 x 31 cm. Maakt deel uit van een set van drie portretten, met die van haar vader, Dirk van Oudshoorn (1802-1878) en haar moeder, Amalia Christiana Puder (1818-1879). Afbeelding website RKD.

Conclusie

De bestuursleden van de koninklijke school vatten in 1837 het plan op, in 1838 in Den Bosch een algemene wedstrijd met prijsuitloving en tentoonstelling te organiseren voor beeldend kunstenaars, alsmede een verloting van daartoe aan te kopen kunstwerken. Omdat in dat jaar al tentoonstellingen werden gehouden in Amsterdam en Rotterdam, werd die van Den Bosch doorgeschoven naar 1839. [191] Voor prijzen kon men meedingen in de categorieën "geschiedenis", "huiselijk tafereel", "landschap" en "bloemstuk". [192] Er werden 120 werken getoond door 62 kunstenaars (inclusief Cornelis Lieste als prijswinnaar in de categorie Landschap), afkomstig uit diverse streken in Noord-Nederland, [193] onder wie de drie miniatuurschilders. Deze hadden gemeenschappelijk dat zij waren opgeleid aan de Bossche Tekenschool c.q. de koninklijke school voor nuttige en beeldende kunsten. Hun miniaturen werden door de recensent van de *Noord-Brabander* samenvattend beoordeeld als van "veel verdiensten". [194] Daar stopt de overeenkomst: voor al het overige blijkt dit een heterogeen drietal. Daniël Nederveen had van het miniatuurschilderen zijn beroep gemaakt. Hij schilderde op bestelling en had zijn eerste zakenreis achter de rug. Hij beperkte zich niet tot het portretminiatuur: een van zijn

inzendingen in 1839 betrof *Een wijngaardenier en een meisje*. Frans Hüpsch – van wie een opmerkelijke productie van miniaturen, juist in 1839, bekend is – , manifesteerde zich niet als miniatuurschilder maar als veelzijdig kunstenaar. De twee geëxposeerde beschilderde porseleinen vazen markeren zijn beroepskeuze als glazenier. Hendrik Michaël was in 1839 geen professioneel kunstenaar – hij maakte carrière bij de Waterstaat – , maar zijn amateuristische portretminiaturen werden toch voor de tentoonstelling acceptabel geacht en deelden in de appreciatie van de recensent. De drie miniaturisten werden dus over zeer verschillende wegen naar "Den Bosch 1839" geleid.
Zij kwamen ook letterlijk van verschillende windstreken. Michaël woonde nog in 's-Hertogenbosch; zijn loopbaan zou hem spoedig naar 's-Gravenhage voeren. Hüpsch had recentelijk geprobeerd zich in Breda te vestigen en verhuisde eveneens op korte termijn naar Den Haag. Nederveen participeerde vanuit Amsterdam, met enkele werkjes, ingestuurd nog net voor het ter perse gaan van de *Lijst der Kunstwerken*.
Zij presenteerden zich werkelijk niet eensgezind als een voor Den Bosch of diens opleidingsinstituut representatief "miniatuur-collectief". In de gezamenlijke beoordeling door de *Noord-Brabander* waren zij wellicht "bien étonnés de se trouver ensemble". Het Bossche instituut kon ook geen miniatuurcultuur uitstralen, omdat het die klaarblijkelijk niet bezat, althans niet meer in 1839. Verleden tijd waren de dagen van directeur en meester-miniatuurschilder H. Turken, die minstens een van zijn reguliere kwekelingen (L. van den Wildenberg) en enkele dilettanten inwijdde in deze tak van kunst, die de oud-corrector van Hierdoor tot Hooger (J.Z.S. Preij) nog had meegemaakt, waarschijnlijk vakkennis uitwisselde met de belangrijkste Brabantse miniatuurschilder van het moment (J. Bagelaar), samenwerkte met een militair-kunstenaar die miniatuur-schilderde op ivoor (A. von Bonstetten), en ten slotte een werkrelatie had met de enige (bekende) stadsgenoot met miniatuurkennis en –kunde (F. Demelinne). Dit kennis- en kundekapitaal werd na 1825 niet beheerd door het onderwijsinstituut, noch door een van de daaraan verbonden onderwijzers. In deze zin hebben noch eerst Nederveen noch later Hüpsch en Michaël zich kunnen positioneren in een nauwkeurig te omschrijven miniatuur-traditie. Er was geen zo geheten "Bossche School", waarvan "de leerlingen" dan "de taal van de meester spraken".
Daarentegen kende de Bossche samenleving een latente, globaal verspreide miniatuurtraditie, omdat die bestond in brede bovenlagen van de Nederlandse samenleving in haar geheel, waarin (portret)miniatuurschilderen behoorde tot de kunstzinnige en ook praktische vrijetijdsbesteding, waarvan de kennis en kunde van generatie op generatie werd doorgegeven, die men onderhield met behulp van handboeken, reizende en sedentaire tekenmeesters en leveranciers van de benodigdheden. Binnen deze traditie, in Den Bosch gevoed door de zittende schilders en tekenmeesters alsook vanuit het garnizoen, konden de talenten van Nederveen, Hüpsch en Michaël, artistiek gevormd aan de plaatselijke onderwijsinstelling, zich ontwikkelen en tot bloei komen. "Zonder Meester".

Noten

[1] *Lijst der kunstwerken op de tentoonstelling te 's-Hertogenbosch in 1839*, blz. 9, 10 en 17. Gemeentearchief Den Bosch Hd 1057/2.
[2] H. van der Bruggen (2008). "Het Stads Instituut voor Teeken- en Schilderkunst en de schilder Jan Hendrik van Grootvelt". In: *Bossche Bladen. Cultuurhistorisch magazine over 's-Hertogenbosch*, 10, 2008, 2, blz. 38-45.
[3] R.A. van Zuijlen jr. (1859). *Gedenkboek der Koninklijke school voor nuttige en beeldende kunsten, opgerigt te 's Hertogenbosch in 1812, onder de naam van Académie Impériale et Royale de Peinture, Sculpture et Architecture*. 's-Hertogenbosch: Kante, Bijlage.
[4] *Noord-Brabander* 6 juli 1839, recensie op blz. 2-3. Cit. in:
R. Grémaux (2016). *Daniël Nederveen, vergeten Bossche meester van landelijke statuur*. Concepttekst, elektronisch te raadplegen in de Bossche Encyclopedie, sectie Publicaties.
[5] Van Zuijlen a.w., blz. 22-28 en 46-52.
[6] Grémaux a.w., blz. 71.
[7] Id. passim.

1. De traditie van (portret)miniatuurschilderen in Nederland

[8] P.J. Verley (1744). *Verhandeling van de schilderkonst in Miniatuur*. Utrecht: Arnoldus Lobedanius.
[9] Advertentie in de *Opregte Nieuwe Groninger Courant* 27.11.1744.
[10] *Leydse Courant* van 21 en 27.12.1743.
[11] *Leydse Courant* 30.12.1744.
[12] *Opregte Haerlemsche Courant* 24.02.1756, *Amsterdamse Courant* 22.05.1779.
[13] J.B. Pictarius (1770). *De geheime illumineer-konst*. Amsterdam: Gerrit Bom, "en verder bij de meeste boekverkopers". Deel IV (van de 8 delen): "Van de schilderkonst in miniatuur".
[14] Krantenadvertenties dateren uit 1770, 1771, 1779, 1783, 1785. Het werk werd ook uitgebreid aangekondigd in *Maandelyke uittreksels of Boekzaal der geleerde waereld*, januari 1770, blz. 49.
[15] David Coenraet (1797). *De pennenbereider, schryfmeester, inktenmaker, papiermaker, pergamentmaker, verwer, vergulder, zegel-, wasch- en zegellakmaker*. Amsterdam: G. Bom.
Johannes Kok (1794). *Onderrichting om de verscheidene soorten van lakken en vernissen nevens den berugte cepal-olie-vernis van Martin, te maken en ze in den eersten trant te polysten*. Amsterdam: G. Bom.
Johannes Kok (1794). *Geheime onderrichtingen, betreffende het drukken van chitsen en catoenen: als mede de Blauw-kuip: benevens eene eenvoudige, waare en onfeilbaare wijze, om alle soorten van kleuren in eene vloeistoffe te bereiden; om op zyde stoffen en in miniatuur te schilderen: tekeningen te wasschen enz.* Amsterdam: G. Bom.
[16] *Oprechte Haarlemsche Courant* 10.08.1769.
[17] *Amsterdamse Courant* 17.04.1784.
[18] *Hollandsche historische Courant* 01.04.1779.
[19] Uit een inboedelbeschrijving. *Amsterdamse Courant* 29.11.1804.
[20] *Rotterdamsche Courant* 29.05.1819 en 09 en 16.10.1819.
[21] Advertenties van J. Immerzeel jr. en H.J. van Wisselingh in de *Opregte Haarlemsche Courant* 26.07.1836, het *Algemeen Handelsblad* 12.03 en 10.11.1838 en 07.11.1839, en *De Avondbode* 04.01.1840. Van Wisseling had in 1838 Immerzeels zaak in de Amsterdamse Kalverstraat overgenomen.
[22] *Oprechte Haerlemsche Courant* 19.10 en 30.12.1769 en 09.01.1770.
[23] *Nederlandsche Courant* 13.10.1786, de *Ommelander Courant* 01.11.1786.
[24] *Algemeen Handelsblad* 09.02.1838.
[25] *Opregte Haarlemsche Courant* 26.07.1836, *Algemeen Handelsblad* 12.03.1838.
[26] E.B.M. Lottman (1983). "De bijdrage van de Rotterdamse en Schiedamse 'tekenscholen' aan het bouwkundig onderwijs circa 1750-1850". In *Rotterdams Jaarboekje 1983*, 9de reeks 1ste jaargang, blz. 243-271, cit. blz. 247.

[27] Van A.C. Hauck werd een meisjesportret op ivoor geëxposeerd op de overzichtstentoonstelling van portretminiaturen in Rotterdam in 1910. P.A. Scheen (1946). *Honderd jaren Nederlandsche schilder- en teekenkunst*. Den Haag: Boek en Periodiek, blz. 124.
Van G.J. van den Berg waren op genoemde tentoonstelling ongeveer 25 miniaturen te zien, bijna alle op ivoor. Id. blz. 29. De website van het RKD toont een veertigtal portretminiaturen van (of toegeschreven aan, of in de trant van) Gijsbertus Johannes van den Berg.
[28] Op 19 april 1816 overleed Carel Johannes' dochter Anna Jochemina in Rotterdam, op 23 december van dat jaar werd zoon Willem in 's-Hertogenbosch geboren. De reden van de verhuizing zijn niet duidelijk; van beroep was Carel Johannes particulier (1816), klerk (1817), geëmployeerde bij de Directe Belastingen en Organist (1822 volkstelling). Van 1822 tot 1828 was hij organist en vermoedelijk koster en voorlezer in de Lutherse gemeente. Vanaf 1829 was hij commissaris der voerlieden, later directeur van diligences, enz.
[29] *Lijst der Kunstwerken* 1823, nrs. 79-86, blz. 9-19.

2. (Portret)miniatuurschilderen in 's-Hertogenbosch

2.1 De periode van Hendrik Turken

[30] R. van Eijnde en A. van der Wilgen (1816-1820). *Geschiedenis der Vaderlandsche Schilderkunst, sedert de helft der XVIII eeuw*. Haarlem: A. Loosjes Pz. 3 delen en Aanhangsel, deel 3 blz. 301.
[31] J. Immerzeel (1842). *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters van het begin der vijftiende eeuw tot heden*. Amsterdam: Immerzeel, deel 3 blz. 147.
[32] Chr. Kramm (1857-1864). *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, van den vroegsten tot op onzen tijd*. Amsterdam: Gebroeders Diederichs, deel 6 blz. 1650.

2.1.1 Samenwerking portretminiatuurschilders Turken en Bagelaar

[33] Van Eijnde en Van der Wilgen, a.w. deel 3, blz. 188-192. Ook Immerzeel a.w. deel 1, blz. 20-21.
[34] E.W.J. Bagelaar (1817). *Verhandeling over eene nieuwe manier om prentteeckeningen te vervaardigen*. Haarlem: De Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij, bij A. Loosjes Pz.
[35] Van Eijnde en Van de Wiligen, a.w. blz. 190.
[36] L. De Bast (1823). *Annales du salon de Gand et de l'école moderne des Pays-Bas*. Gent: De Goesin-Verhaeghe, blz. 185.
[37] *Messager des sciences et des arts*. Gand : P.F. de Goesin-Verhaeghe, blz. x noot 1.
[38] E. De Busscher (1845). *Précis Historique de la Société Royale des Beaux-Arts et de Littérature, de Gand*. Gand : Busscher Frères, blz. 18.
[39] Website http://www.bagelaar.nl, geraadpleegd november 2016. Met dank aan Frans Wilbrink voor verdere informatie.
[40] Van de genoemde website.
[41] Immerzeel a.w. deel 1 blz. 20-21 noemt Jac. Jacobsen, naast Van de Velde en Kobell, maar Kramm a.w. blz. 46 corrigeert Immerzeel en vervangt Jacobson door Jac. Janson.

2.1.2 Samenwerking H. Turken en A. von Bonstetten

[42] Alexander Polman (2002). "Vaardige cadetten en creatieve officieren. De opkomst van het artistieke handtekenen binnen de officiesopleiding tot en met de Koninklijke Militaire Academie, 1700-1850". In: *Armamentaria*. *Jaarboek Legermuseum*, 37, 2002, blz. 31-57.
[43] Id. blz. 6 van de gedownloade versie.
[44] P.A. Scheen (1946). *Honderd jaren Nederlandsche schilder- en teekenkunst*. Den Haag: Boek en Periodiek, blz. 143.
[45] Pieter Janson (1765-1851). Geboren in 's-Hertogenbosch, vestigde zich als gepensioneerd majoor in 1808-1809 in Arnhem (Scheen 1946, blz. 150), in 1821 in Den Haag, van 1824 tot 1836 in Huissen

(Lingewaard) (Rijksbureau voor kunsthistorische Documentatie). Hij was medewerker van Bagelaar; de vraag dient zich dan aan: wanneer en waar?
[46] Jac. Biemans (2016). *August von Bonstetten. Een Zwitsers militair schetst 's-Hertogenbosch 1815-1824*. Nijmegen: Vantilt.
[47] Collega-kunstenaars, voor zover genoemd in Augusts dagboek, waren de officieren Von Graffenried (Biemans blz. 51, 52, 57, 62), Von Tavel (blz. 57, 78), Von Goumoëns (blz. 71, 207), Dinaux (blz. 207) en Von Greyers (die architectonische tekeningen maakte, blz. 78).
[48] Op talrijke plaatsen in zijn dagboek beschrijft Von Bonstetten de visites over en weer met Gerard van Dinter, Joseph Weingartner, Mattheus Derk Knip, Hendrik Turken en Aloys van Bedaff. Id., passim.
[49] Id., blz. 168, 190.
[50] Id., blz. 166, 204.
[51] Id., blz. 82, 133, 166.
[52] De *'s Hertogenbosche Stadscourant*, vervolgens het *Provinciaal Dagblad Noord Braband* vermeldde jaarlijks de namen der bekroonden, soms in alle klassen, soms zelfs van de eerste, tweede en derde prijswinnaars. Zie H. van der Bruggen, a.w.
[53] Biemans a.w., blz. 166.

2.1.3 Samenwerking tussen het garnizoen en de Tekenschool

[54] "Op de school (werden) alle jongelingen van welken rang of stand in de maatschappij ook, gratis (…) toegelaten, (waaronder) ook de kinderen van militairen". Van Zuijlen a.w., blz. 74, zie ook blz. 83. De namen zijn bekend omdat die zonen prijswinnaars waren in onderscheiden klassen.
[55] De namen zijn bekend omdat zij exposeerden op de tentoonstellingen in 's-Hertogenbosch.
[56] F.M. Mulder, wachtmeester bij het korps marechaussee, gestationeerd in 's-Hertogenbosch, nam deel aan de tentoonstellingen in 1823, 1825 en 1828. Kolonel P. Groenia participeerde in de tentoonstelling van 1839.
[57] Anna Maria van der Niepoort hertrouwde ('s-H.Bosch 29.04.1822) met Petrus Franciscus Seijff. Bij zijn huwelijk was hij kapitein bij het korps Rijdende Artillerie. Een der huwelijksgetuigen was kapitein Gregorius Frederik Leutner, zie de tekst bij noot 55 .
[58] Ten gevolge van de Belgische Opstand werden de lessen aan de Koninklijke Militaire Academie in Breda geschorst bij Koninklijk Besluit van 8 oktober 1830 nr. 17. De lessen zouden worden hervat in 1836. Inmiddels konden de cadetten hun opleiding niet voortzetten. Zij werden, op vrijwillige basis en indien daartoe geschikt bevonden, bij verschillende militaire corpsen van het leger gedetacheerd. In 's-Hertogenbosch kwamen aspirant-officieren onder de bevelen te staan van kolonel W.F. Heijdenreich, kommandant van het 4de bataljon artillerie Nationale Militie. Deze vroeg en verkreeg in 1833 toestemming, een twintigtal aspiranten toe te laten tot het onderwijs aan de koninklijke school. Van Zuijlen a.w., blz. 74.

2.1.4 (Portret)miniatuurbeoefening door ingezetenen

[59] Advertentie in het Bijvoegsel van het *Provinciaal Dagblad Noord Braband* 12.10.1819.
[60] Zoals blijkt uit de oproep in het *Provinciaal Dagblad Noord Braband* van 06.09.1822.
[61] S. de Bodt, J. de Raad, P. Thoben, M. Trappeniers (1996), "Catalogus". In: Ch. de Mooij en P. Kokke (1996). *De muze als motor*. 's-Hertogenbosch: Noordbrabants Museum, blz. 90 e.v., cit. op blz, 108 e.v.
[62] De tentoonstelling van 1822 was een novum. Aan de gewoonlijke expositie van de prijswerken werden "teekeningen, schilder- en beeldhouwwerken" toegevoegd van amateurs, leerlingen van beide "heeren Directeuren", maar tevens werd "aan ieder ander liefhebber, teekenaar of schilder de vergunning gegeven, om derzelver stukken of teekeningen aldaar, ter expositie aan te bieden". Zie de oproep vermeld in noot 60.
[63] Van Zuijlen a.w., Bijl.
[64] *Lijst der Kunstwerken* 1822, no 45, blz. 6.
[65] De Tekenschool bood leerlingen de mogelijkheid, na het beëindigen van hun opleiding van drie jaren "het onderwijs nog langer bij te wonen", "tot hunne meerdere volmaking": Reglement van 24

september 1817, art. 8, Van Zuijlen a.w., blz. 24. Het lijkt erop dat Van den Wildenberg deze mogelijkheid te baat heeft genomen. Als één van zijn negen in 1823 geëxposeerde werken een portretminiatuurtje was, kan Turken hem daarbij begeleid hebben.
[66] *Lijst der Kunstwerken* 1823, blz. 13-14.
[67] Id. resp. blz. 4, 5 en 8.
[68] Biemans a.w., blz. 190.

2.1.5 Artistiek erfgenamen van Hendrik Turken

[69] Van Zuijlen a.w., blz. 4, 12, 17, 32, 53, 54, 56, 59, 65. G.J. Deckers staat afgebeeld op de kapitale schilderij van Dubois uit 1828, het bestuur en de leraren van de koninklijke school voorstellende. Deckers is de tweede zittende persoon van links. Zie ook:
P. Brood, P. Nieuwland en L. Zoodsma (red.) (1993). *Homines novi. De eerste volksvertegenwoordigers van 1795*. Amsterdam : Schiphouwer en Brinkman, blz. 654.
A.R.M. Mommers (1953). *Brabant van generaliteitsland tot gewest*. Nijmegen: Dekker & Van de Vegt, blz. 62, 113, 152, 204, 249, 293, 301, 363-364.
[70] Lambert van den Wildenbergh, « lithographe », was op 13 september 1834, met Guillaume en Joseph Leroy, resp. “dessinateur” en “peintre”, getuige bij het huwelijk van de “lithographe” Pierre Alexandre Jacquemin met de bloemenschilderes Marie Octavie Delait. Van den Wildenbergh trouwde (bij welke gelegenheid hij de h aan zijn naam liet toevoegen) in Brussel op 2 september 1835 met de uit Eindhoven afkomstige (Marie) Josephine van Antwerpen. Gezien de geboortedata van hun kinderen en registraties in de Eindhovense bevolkingsregisters, woonden zij achtereenvolgens in Brussel (1835), Eindhoven (1839), Antwerpen (1841 en ’43), Eindhoven (1845, ’48 en ’51) en vanaf 1857 in Antwerpen. Op 28 augustus 1896 waren Maria Josephina van Antwerpen en vijf van de zes gekende kinderen “partij” bij een “acte van notoriteit” bij notaris Emile Maria Franciscus Deckers in Antwerpen (acte rep: 15737 nr: 0286). Een testament, zodat 1896 het overlijdensjaar van Lambert van den Wildenberg(h) zou zijn? Zo niet, zou zijn overlijdensjaar dan in die acte genoemd zijn?
[71] Thomas van Leent bleef zes jaar leraar aan de koninklijke school. Na het ontslag van Pieter Barbiers op 25 september 1845 maakte Van Leent geen promotie tot eerste leraar in de handtekenkunde. Het schoolbestuur verleende hem wel salarisverhoging (op 4 oktober ’45), maar Thomas van Leent was, wellicht mede vanwege de redenen die tot het ontslag van Barbiers hadden geleid, niet langer genegen aan de school werkzaam te blijven.
Over Thomas van Leent bij Van Zuijlen a.w., blz. 37, 56, 91, 92, 97 (2x), 105-106, 116, 120, 121, 124, 125.
[72] *Provinciaal Dagblad Noord-Braband* 17.09.1822. Zie ook de *Lijst der Kunstwerken* 1822, evenals voor de tentoonstellingen in de daarop volgende jaren de bijbehorende Lijsten.
[73] Voor de tentoonstelling in Amsterdam: *Algemeene Konst- en Letterbode* 1826, II, blz. 123 e.v. Voor die in ’s-Gravenhage Id. 1827, II., blz. 221-222.
[74] Van Zuijlen a.w., blz. 92. Deze over Willem Verbeet op de blz. 33-34, 91, 92 en Bijl.

2.1.6 Handelaren in teken- en schilderbenodigdheden als autoriteiten

[75] Biemans a.w., blz. 71, 78, 115, 147, 149, 150 en 209.
[76] T. van Herwijnen (2005). “Borzo- kunsthandel en familie”. In: *Bossche Bladen. Cultuur-historisch magazine voor ’s-Hertogenbosch*. Afl. (I) 7, 2005, blz. 17-20, (II) blz. 69-73. Zie Biemans a.w., blz. 124, 127, 232.
[77] De advertenties werden gelezen met behulp van Delpher. Daarenboven werden (tot nu toe) integraal verkend: *Journal du Département des Bouches du Rhin*: heel jaargang 1813 (het jaar waarin de kwekelingen van de Académie Impériale et Royale du peinture, sculpture et architecture voor het eerst zouden exposeren, Van Zuijlen a.w., blz. 13-14) en van de *’s Hertogenbossche Stadscourant* heel jaargang 1821 (het jaar voorafgaande aan de reeks tentoonstellingen waaraan behalve de kwekelingen en hun leraren ook liefhebbers en liefhebsters konden deelnemen, zie noot 58). Van het *Provinciaal Dagblad Noord-Braband* werden de maanden december 1821 en januari 1822, alsook januari 1823 tot aan 13 juni 1823 doorgenomen.
[78] *Journal du Département des Bouches du Rhin* 31.08.1813, blz. 2.

[79] *'s Gravenhaagsche Courant* 22.05.1815. *Bredasche Courant* 26.11.1814, bijna identieke tekst.
[80] *Affiches, annonces et avis divers d'Amsterdam* 23.10.1815.
[81] *'s Gravenhaagsche Courant* 07.12.1815.
[82] *Provinciaal Dagblad Noord-Braband* 23.02.1821.
[83] *'s Hertogenbossche Stadscourant* 26 (of 29?).12.1821.
[84] Voor de muziekinstrumenten: *Provinciaal Dagblad Noord-Braband* 13.05.1823, voor de bladmuziek: *Provinciaal Dagblad Noord-Braband* 19.11.1834.
[85] *Leydse Courant* 30.10.1801.
[86] *Amsterdamse Courant* 13.04.1802; *Nouvelles périodiques, publiées à Leyde* 04.05.1802.
[87] *Rotterdamse Courant* 07.051803; *Leydse Courant* 13.01.1804.
[88] *Rotterdamse Courant* 25.06.1816.
[89] H. Turken en A.A.E. van Bedaff (1822). *Grondbeginselen der Teekenkunst, in fragmenten naar de Antieken*. 's-Hertogenbosch: "ter Steenplaatdrukkerij van J.F. Demelinne". Universiteit van Tilburg, Brabant Collectie, A076869997. Het bedrijf van Demelinne was niet het verkooppunt: men kon er voor intekenen bij boekdrukker en –handelaar H. Palier en Zoon, advertentie in het *Provinciaal Dagblad Noord Braband* 30.07.1822.

2.2 Het decennium voorafgaande aan de Bossche tentoonstelling van 1839

[90] H. Turken en A.A.E. van Bedaff dienden hun ontslag in op of kort na 16 september 1825; het werd hen verleend met ingang van 1 oktober daar op volgend. Van Zuijlen a.w., blz. 36.
[91] Dominique Dubois en Pieter Barbiers jr. werden voorgedragen als directeur en leraar handtekenkunde op 26 januari 1826. Na artistieke strijd om de verdeling der posten, werden zij als directeur resp. onderwijzer aangesteld per 20 juni 1826. Id. blz. 37.
[92] Hij schilderde in de jaren dertig gebeurtenissen uit de onlusten met België, zoals "J.C.J. van Speyk vuurt in de kruitkamer aan boord van Z.M. kanonneerboot no 2, liggende voor Antwerpen, 5 februari 1831" en "De terugkeer van Jacobus Hobein, 19 maart 1831".
[93] In Den Bosch exposeerde hij uitsluitend landschappen, bloem- en fruitstukken:
Lijst der Kunstwerken 1828. "Een boomrijk Landschap", twee bloemstukken, twee fruitstukken, nrs. 3-7, blz. 5.
Lijst der Kunstwerken 1839. "Een Landschap met stoffagie", nr. 2, blz. 6.

2.2.1 Pieter Barbiers behoeder van een miniatuurtraditie?

[94] Zie noot 91.
[95] *Lijst der Kunstwerken* 1828, "Het bestuur van de koninklijke school voor nuttige en beeldende kunsten". Behalve dit groepsportret exposeerde hij ook "Het portret van een officier" en "Een Vrouwen Portret", nrs. 17-19, blz. 6-7.
[96] *Lijst der Kunstwerken* 1839. "Het uitreiken van het Vaandel aan de Bossche mobiele Schutterij, door Z.K.H. den Heere Prinse van Oranje, Veldmaarschalk enz.". Behalve dit exposeerde hij "Het Portret van den Heere Kolonel …..", nrs. 20 en 21, blz. 8.
[97] Met behulp van Delpher, eenvoudig te raadplegen, kan een traditie worden geschetst van deze veelzijdige portrettisten, met onder anderen Picot 1783, Neering 1786, Lepy 1793, Gacaud 1793, Lepinay 1794, Duval 1795, Kimmel 1799 e.v., Anspach 1800, Helant 1803, Kamlach 1810, Schuts 1816, Muller 1836.
[98] *Algemeen Handelsblad* 12.12.1836. F.A. Muller gaf lessen in "Snelschilderen met Olieverf", de "Peinture Orientale, op Papier, Linnen, Fluweel, Hout, Steen, Porcelein, Suiker (*sic!*), enz." en in "het Portraitteren of Silhouetteren op bladeren van Boomen, eene geheel nieuwe *uitvinding*" (zijn curs.)
[99] Litho's van Holbein, Chassé en Dibbets, zie website van het RKD, van Knotzer zie *Opregte Haarlemsche Courant* 28.02.1835.
[100] Litho's van J. Nieuwenhuijzen: *Opregte Haarlemsche Courant* 25.08.1835, van D. Dubois zie noot 101, van J.A. Oostkamp: *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 03.11.1846.
[101] *Noord-Brabander* 23.02.1841. Het krantenbericht spreekt abusievelijk "van het door Dubois zelven, geschilderd Portret, voorkomende op zijn Tafereel der Vaandeluitreiking aan de Bossche Schutterij".

[102] Huwelijk te Zwolle op 18.09.1838, aktenr. 60; zie de huwelijkse bijlagen hierbij.
[103] Litho's van H. den Dubbelden: *Noord-Brabander* 10.09 en 07.12.1833, van paus Gregorius XVI: *Rotterdamsche Courant* 29.12.1836, en van de heilige Willibrordus, Hubertus, Adulphus en Oda: *Noord-Brabander* 02.11.1839.
[104] Litho's van ds. A. Schim van der Loeff: *Groninger Courant* 20.12.1839, van de dominées Huet, Swart, Wunder en Sartorius: *Opregte Haarlemsche Courant* 24.11.1846., van prof. Jac. de Gelder zie RKD. Op 12.04.1850 verkocht zijn weduwe nog litho's gemaakt door Pieter van de professoren en predikanten Lulofs, Rovers, De Hoop Scheffer, enz. zie de *Groninger Courant* van deze datum.
[105] Website van het RKD, geraadpleegd januari 2017.
[106] J.F. Demelinne had in 1822 *Grondbeginselen der Teekenkunst in fragmenten naar de Antieken* voor Turken en Van Bedaff gedrukt, zie noot 89. Demelinne was aangetrouwd aan de familie de Bergh, Bossche notabelen, donateurs van de Tekenschool en wier kinderen zowel regulier onderwijs aan de school alsook privé-tekenonderwijs volgden. J.F. Demelinnes twee zonen werden begin jaren veertig kwekelingen aan de koninklijke school: Jan Ferdinand werd eersteprijswinnaars in de klasse der Antieken in 1845, August Alexander presteerde hetzelfde in 1847. In dit jaar werd broer Jan Ferdinand eersteprijswinnaar in de klasse Teekenen naar het levend naakt model (Van Zuijlen a.w., blz. 11, 12, Bijl., de Lijsten der Kunstwerken in 1822, 1823 en 1825, alsook het *Provinciaal Dagblad Noord-Braband* van 30.07.1821, 17.09.1822, 12.10.1824, 06.09.1825, 17.10.1826, 19.09.1828).
[107] De firma M. Maurot (of Mourot) en A.B. van Lieshout was "eene steenplaat-drukkerij (…) waarop niet alleen onderscheidene leerlingen der koninklijke school werkzaam waren, maar door welke aan de school tevens zoodanige modellen konden geleverd worden, als voor het onderwijs van het hoogste belang waren, en daaren boven het uitzigt bestond, dat die leerlingen al spoedig die kunst door de geheele provincie zouden verspreiden." Van Zuijlen a.w., blz. 75.
[108] Waltherus Joannes Hanssen (1813-…?) bezat een steenplaatdrukkerij, waarvan producten uit 1834 bekend zijn, namelijk "Twee groote fraai gekouleurde platen, voorstellende: het seminarie van het bisdom 's Hertogenbosch te Herlaar, van voren en van achteren te zien" (*Noord-Brabander* 20.11.1834), alsmede van B.A. Fallée's *Handboekje voor eerstbeginnenden in de Toonkunst volgens den Meloplast te zamen gesteld voor de leerlingen der Koninklijke Muzijkschool te 's Hertogenbosch*. Waltherus Joannes was in 1835 steendrukker als huwelijksgetuige voor zijn zus Anna Geertruida (3 augustus), maar in 1836, bij het huwelijk van zijn zus Cornelia Theresia (5 mei) en bij zijn eigen huwelijk (4 juli), was hij koopman. Bij huwelijken in dit gezin vindt men veel kooplieden als getuigen. Oud-leerling van de Tekenschool Jan Hendrik van Grootvelt liet vermoedelijk vóór 1833 een tekening door hem gemaakt van plebaan en deken Joannes Hoogaerts door Hanssen lithograferen. De steenplaatdrukkerij van W.J. Hanssen zal slechts tussen 1832 en 1835 operationeel zijn geweest.
[109] *Noord-Brabander* 10.09.1833, *Opregte Haarlemsche Courant* 28.02.1835 en 25.08.1835, *Noord-Brabander* 02.11.1839, *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 03.11.1846.
[110] Uitgebreid bij R. Grémaux, a.w. blz. 119-123.
[111] Martinus van Osch was zoon (1815-1865) van Daniël en Johanna Maria van Mol. Hij trouwde (vermoedelijk in 1839 in Maaseik, België) met Joanna Massij. Bij aangiften van geboorte en overlijden van hun kinderen, tussen 1840 en 1853, was Martinus steendrukker en papierhandelaar.
[112] Van Zuijlen a.w. blz. 97.
[113] Id. blz. 98-104.
[114] A.J. van der Aa (1854). *Biografisch woordenboek der Nederlanden*. Haarlem: Van Brederode, deel 2-1, blz. 113-114.
[115] Dominique Dubois en Pieter Barbiers jr., aan de Tekenschool benoemd per 28 januari 1826 (Van Zuijlen a.w., blz. 37), woonden in het gebouw van de school, in de St.-Jorisstraat F 244 (gegevens van de volkstelling in Den Bosch 1830). De op 24 april 1841 voorgedragen en benoemde directeur P.E. Dielman ontving, naast zijn jaarwedde van *f* 600,- "eene toelage van *f* 300,- voor gemis van vrije woning" (Id. blz. 98).
[116] Immerzeel a.w. deel 1, blz. 30.
[117] Zie de collectie op de site van het RKD. De toeschrijving van niet-gedateerde en niet-gesigneerde silhouetten aan Pieter Barbiers jr. lijkt me overigens problematisch.
[118] Advertenties in het *Algemeen Handelsblad* 29.01.1849, de *Provinciale Overijselsche en Zwolse courant* 25.01.1850 en 19.04.1850, de *Opregte Haarlemsche Courant* 22.05.1850. Door haar gelithografeerde silhouetten dragen de jaartallen 1852-1862; zie RKD.

[119] Daniël Nederveen, 24 jaar, steendrukkersleerling, was mede-aangever van het overlijden van zijn vader, Johannes Wilhelmus Nederveen, op 15 december 1835.

2.2.2 Het doe-het-zelf-boek in de jaren twintig en dertig

[120] Edouard Auguste-Patrice Hocquart (1820). *Le Maître de Miniature, de Gouache et d'Aquarel*. Paris : Lecerf graveur, P. Blanchard libraire.
[121] Mansion (1823). *Lettres sur la Miniature*. Paris : Louis Janet.
[122] Londres : Ackerman & Mayaud.
[123] Mansion, vert. E.L. Eelkema (1830). *Grondig onderrigt in de Teeken- en Schilderkunst, inzonderheid in Miniatuur, ten nutte van Jonge Kunst-Oefenaren.* Leeuwarden: Schierbeek.
[124] *Algemeen Handelsblad* 22.07 en 31.08.1836.

2.2.3 Een reizend portretminiatuurschilder in 's-Hertogenbosch

[125] *Dagblad van 's Gravenhag*e 20.08.1834.
[126] *Noord-Brabander* 02.04.1836.
[127] *Drentsche Courant* 07.02.1837.
[128] Volgens het Geheugen van Drenthe, geraadpleegd januari 2017, is het niet goed te achterhalen of er in de eerste decennia van de 19de eeuw tekenscholen in Drenthe waren.
[129] Huwelijksacte Assen Drente dd. 31.05.1835, aktenr. 18.
[130] Als noot 127.
[131] *Drentsche Courant* 30.05 en 02.06.1843.
[132] *Groninger Courant* 08.09.1843.
[133] Overlijdensaangifte Leeuwarden Friesland dd. 13 september 1850, aktenr. 453.

2.2.4 De zaak van J.F. Demelinne

[134] Huwelijksakte dd. 25.08.1828, aktenr. 94.
[135] *Noord-Brabander* 25.12.1838.
[136] Het betreft Nederveens tekening van de Bossche plebaan deken Johannes Hoogaerts, zie Grémaux a.w. blz. 57, 58.

3. Bossche portretminiatuurschilders

[137] Grémaux a.w.

3.1 Daniël Nederveen

[138] Id. blz. 70.
[139] Id. blz. 70, 71.
[140] *Bredasche Courant* 10.06.1838.
[141] *Lijst der Kunstwerken* 1839, blz. 17. Het blijft de vraag wanneer Daniël Nederveen naar Amsterdam is verhuisd. Mij lijkt het waarschijnlijk dat hij zijn zakenreis naar Breda, in juni 1838, vanuit Den Bosch als standplaats heeft ondernomen en later dat jaar of in 1839 naar 's lands hoofdstad is verhuisd. Dit lijkt me aannemelijker dan dat hij de reis naar Breda vanuit Amsterdam als standplaats zou hebben ondernomen, waar hij tijd en energie had te besteden aan zijn vestiging, het werven en behouden van klanten, enzovoort.
[142] *Bredasche Courant* 10.06.1840.
[143] *Gedenkboek der Inhuldigingen en Feesttogten van Zijne Majesteit Willem II, 1840-1842*. Zie Grémaux a.w., blz. 119-126.
[144] Id. blz. 125. De naamsbekendheid die D. Nederveen verwierf als medewerker aan het boek van Wap, heeft hem geen grote hoeveelheden bewaard of traceerbaar lithografisch werk opgeleverd.
[145] Id. blz. 95-100.

[146] *Catalogus* 1854, blz. 34, nr. 452.
[147] *Nieuwe Amsterdamsche Courant, Algemeen Handelsblad*, 16.12.1854. Zie Grémaux a.w., blz. 105.
[148] Grémaux a.w., blz. 3 noot 5. Zie ook Fiona Zachariasse (2014). "Bossche miniatuurportretten". In: *Inbrabant. Tijdschrift voor Brabants heem en erfgoed*. 4, december, 2014, blz. 56-57.

3.2 Hendrik Michaël

[149] In 1830-'32 werd bijvoorbeeld niet voor de prijzen gewerkt. Van Zuijlen a.w., Bijl.
[150] Id. blz. 58-59.
[151] Hendricus, de oudste zoon (12 juli 1809 tot 1 maart 1836) en Hendrik (24 oktober 1814 tot 4 september 1849). Joannes (1 september 1811 tot 26 november 1843) en Jan (29 oktober 1816 tot 27 april 1875). Het "recht om vernoemd te worden" wordt beschreven door o.a. Blok (1954), die tevens het verschijnsel signaleert van kinderen met dezelfde voornamen binnen één gezin. D.P. Blok (1954). "De naamgeving van het eerste kind". In: *Mededelingen van de Centrale Commissie voor onderzoek van het Nederlandse volkseigen*, 6, 1954, blz. 7-8.
[152] Documentatie van Beeldende Kunst in Noord-Brabant, geraadpleegd januari 2017 (hierna Doc.BKNB).
[153] H. Michaël, Portret van Mr. Verheijen, burgemeester van Den Bosch, lid Eerste Kamer, 1841. Pentekening op papier. Stichting Historische Verzamelingen van het Huis van Oranje-Nassau. Cit. in Grémaux a.w., blz. 72, 73.
[154] *Lijst der Kunstwerken 1839*, blz. 10, nr. 53 en 54.
[155] Doc.BKNB. Immerzeel, die rond 1840 zijn *Levens en werken* voorbereidde, vermeldt, a.w. blz. XXV, "Michaël (H.), geëmployeerde bij 's Rijks Waterstaat te 's Bosch". De aanstelling in de verschillende functies van H. Michaël bij Waterstaat heb ik niet bevestigd gevonden in krantenberichten, dit in tegenstelling tot die van R. Musquetier, wiens hele carrière bij deze dienst uitgetekend kan worden aan de hand van krantenberichten. Zie noot 160.
[156] R. de Leeuw, J. Reynaerts en B. Tempel (2005). *Meesters van de Romantiek. Nederlandse kunstenaars 1800-1850*. Zwolle: Waanders, blz. 21.
[157] Doc.BKNB. Wikipedia over Pulchri Studio, geraadpleegd in januari 2017, voert een F.H. Michael op als medeoprichter en eerste secretaris, maar verschaft over deze uiteraard geen verdere informatie.
[158] In het *Dagblad van 's Gravenhage* achtereenvolgens op 05, 12 en 24.09.1849.
[159] Doc.BKNB.
[160] Richard Musquetier was aspirant-ingenieur (*Algemeen Handelsblad* 04.02.1834), ingenieur der tweede klasse (Id. 29.07.1837), vervolgens doorgaans als ingenieur aangeduid, en vanaf 1860 vermeld als hoofdingenieur titulair (Id. 16.10.1860). Zijn werkzaamheden hadden voornamelijk betrekking op het beheer der rivieren. Vandaar was hij coauteur, met L.J.A. van der Kun, van "de kaart der rivier de Boven-Maas, van Visé tot Woudrichem, in vier en dertig bladen" (*Nederlandsche Staatscourant* 10.12.1859). Vanaf 1852 was hij tevens belast met "de dienst van bouwmeester van de landsgebouwen te 's Gravenhage" (Id. 18.04.1852). In 1860-'63 was hij "als rekenpligtige" werkzaam voor de "commissie voor den aanleg der spoorwegen" (*Opregte Haarlemsche Courant* 16.10.1860, *Nederlandsche Staatscourant* 19.01.1861, Id. 04.08.1863). Zijn bekommernis bij het overlijden van Hendrik Michaël in 1849 bracht Richard Musquetier in breder verband tot uiting als "commissaris van het weduwenfonds van het corps ingenieurs van den waterstaat", een functie die hij bekleedde vanaf 1852 (*Dagblad van 's Gravenhage* 28.01.1852).
[161] Gedichten en verhalen werden gepubliceerd in o.a. *Europa*, het *Leeskabinet* en in de *Tijds-spiegel*. Voorts publiceerde hij *Jongejufvrouwen* (1845) en *Beelden en schaduwen* (1847). Ook vertaalde hij werk van Dickens, Dumas en G.P.R. James.
[162] *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, 1911-1937, kolom 1322- 1323. Gedigitaliseerde versie geraadpleegd januari 2017. Tekst door Scholte.
D. Welsink (2002 aanvulling). "Boudewijn". In: Schrijvers en dichters, dbnl biografieën-project, geraadpleegd januari 2017.
W. Zaal (1969). *Nooit van gehoord. Stiefkinderen van de Nederlandse beschaving*. Utrecht: Ambo, hoofdstuk "Boudewijn (L.J. van der Vliet)" op blz. 41-51.

Jacobus Leunis van der Vliet had een eigen maar bescheiden talent. Veel van wat hij ondernam, gelukte maar gedeeltelijk. Met zijn literaire producten werd vaak de spot gedreven, onder andere in 1850 door Piet Paaltjes in *Snikken en grimlachjes* (Schiedam: Roelants, 1871, 9de druk, blz. 35-40).

3.3 Frans Hüpsch

[163] Sommigen verwierven grote bekendheid in Nederland, zoals Anton Eberhardt, Franz Focke en Sebastian Meltzer met hun zaak in de Amsterdamse Kalverstraat 13. http://www.theobakker.net/, geraadpleegd januari 2017.
[164] *Journal du département des bouches du Rhin* 23.01.1813.
[165] Id.
[166] *Journal de la province de Limbourg* 02.02.1819.
[167] *Bredasche Courant* 28.07, 27.10 en 21.11.1830.
[168] Stadsarchief Breda Bevolkingsregister, Register van vertrekken personen 1823-1833, blz. 330, Verklaring dd. 27.04.1833.
Nog een andere Hüpsch, namelijk Joseph, van wie ik verder niets weet, vertrok vanuit Breda naar 's-Hertogenbosch, op 29.01.1824. Id. blz. 19.
[169] *Bredasche Courant* 25.12.1836 en 15.01.1837.
[170] *Lijst der Kunstwerken* 1839, nrs. 36 t/m 43 en 112-113, blz. 9 en 17.
[171] Grémaux a.w., blz. 71.
[172] Afbeelding 2. in Grémaux a.w., blz. 14, zie ook blz. 72.
[173] Huwelijksakte gemeente 's-Gravenhage dd. 27 oktober 1841, aktenr. 435. De huwelijkse bijlagen, die overigens onder 1842 worden bewaard, bevatten een "Bewijs van onvermogen" dd. 6 oktober 1841, dat F. Hüpsch vrijstelde van het betalen der "kosten van translateren". Ook bevatten zij een "Acte van bekendheid", dd. 7 oktober 1841, waarin goede bekenden van F. Hüpsch, landgenoten uit Langenau, Hertzberg en Tripstadt, dan gevestigd in Den Haag, getuigden omtrent het overlijden van Theresia Hüpsch in Langenau op 22 juli 1841 en de geboorte van Frans Hüpsch aldaar op 3 mei 1817.
[174] P.A. Scheen (1981). *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars1750-1880*. 's-Gravenhage: Pieter A. Scheen.
[175] *Overijselse Courant* 29.09.1843, *Dagblad van 's Gravenhage* 16.10.1843 en *Algemeen Handelsblad* 20.10.1843.
[176] 's-Gravenhage, *Lijst der schilder- en kunstwerken* 1843, nr. 429.
's-Gravenhage, *Lijst der schilder- en kunstwerken* 1845, nrs. 336-338.
Rotterdam, *Lijst der schilder- en kunstwerken* 1846, nrs. 159-161.
[177] Onder andere de *Overijselse Courant* 29.09.1843, de *Rotterdamsche Courant* 20.03.1845 (en vele bladen in de dagen daarna) en de *Leydse Courant* 08.06.1846.
[178] De bladen op en na 20 maart 1845, zie noot 172.
[179] *Dagblad van 's Gravenhage* 05.04.1847. Hüpsch maakte bekend dat hij voor eigen rekening een "Fabrijk van *Geschilderd*, *Gekleurd*, *Gebloemd*, *Depoli met Bloemen*, *Mouseline* en *Mat-Vensterglas*" had opgericht, "daar hij reeds 4 à 5 jaren te dezer Stede de *eenige bewerker en vervaardiger van het Glas-Brandschilderen is geweest* (…)" (zijn cursiveringen).
[180] *Dagblad van 's Gravenhage* 06.02.1850.
[181] Zie noot 179.
[182] *Dagblad van 's Gravenhage* 20.02.1850.
[183] *Journal de La Haye* 25.10.1848.
[184] *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 19.09.1849 en *De Nederlander: nieuwe Utrechtse courant* 25.11.1848.
[185] *Rotterdamsche Courant* 25.06.1849. De verslaggever onderlijnde de zeldzaamheid van deze tak van kunstnijverheid alsook de uitzonderlijke kwaliteit van het ingezonden werk.
[186] *Rotterdamsche courant* 08.02.1853.
[187] *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 10.04.1853, *Leydse Courant* 11.04.1853. *Groninger Courant* 15.04.1853. Zie noten 170 en 175: *Overijselse Courant*. Het RKD heeft geen informatie over de deelname van F. Hüpsch aan de tentoonstelling van levende meesters in Den Haag in 1853.
[188] *Nederlandsche Staatscourant* en *Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage* 01.02.1865.
[189] *Haagsche Courant* 16.06.1899.

[190] Geprobeerd is, deze vraag te beantwoorden met behulp van de elektronische hulpmiddelen. Wat de overledenen in Den Haag betreft, zijn de 10-jaarse tafels beschikbaar over 1863-1872 en 1873-1882. Daarin wordt Frans Hüpsch niet vermeld. Als hij in Den Haag is overleden, dan tussen 1883 en 1899. Daarover zou de 10-jaarse tafel 1883-1902 uitsluitsel kunnen geven. Zo niet, dan is Hüpsch niet in Den Haag, misschien zelfs niet in Nederland overleden.

Conclusie

[191] Van Zuijlen a.w., blz. 87.
[192] "Programma eener Prijsuitloving en Tentoonstelling van voortbrengselen van Schilder- en Teekenkunst door Noord-Nederlandsche levende Meesters, te 's Hertogenbosch, voor den jare 1838". *Algemeene Konst- en Letterbode*, 1838, I, blz. 154-156.
[193] Zowel tot de prijskamp als tot de tentoonstelling werden alleen kunstenaars uit Noord-Nederland en Maastricht toegelaten. Id. art, 7 en 10.
[194] Zie noot 4.

Harry van der Bruggen

16 april 2017

[de schrijver overleed op 24.8.2026]